

La construcció de la memòria entorn la “història recent” argentina

Un estat de la qüestió

Lautaro Joaquin Remedios Balles

Facultat de Lletres, Universitat de Girona

Treball de Final de Grau – Història –

Tutora: Dra. Núria Sala i Vila

9 de juny del 2023

*A partir de este juicio y de la condena que propugno,
nos cabe la responsabilidad de fundar una paz
basada no en el olvido sino en la memoria; no en la
violencia sino en la justicia.*

Julio César Strassera

RESUM

Inspirat en la pel·lícula “Argentina, 1985” de Santiago Mitre, el present treball proposa un estat de la qüestió al voltant de la construcció d’una memòria sobre la “història recent” argentina. Amb tot, l’exercici s’endinsa en un món actual basat en el passat traumàtic procedent del període de la dictadura militar (1976-1983). Per fer-ho, analitza els debats més recents entorn la memòria de l’última dictadura argentina. I per això, considera dos temes que han estat objecte de polèmica: el terrorisme d’estat i el paper de la memòria en l’escenari post dictatorial. Si bé l’anàlisi se centra en els debats historiogràfics dels últims vint anys, per la naturalesa del tema discutit, aquesta mostra com la política, l’art, l’activisme i l’educació, entre d’altres, se superposen, xoquen i es nodreixen mútuament. A partir d’aquí, el lector té l’oportunitat de submergir-se en una realitat cultural, històrica i social d’un país que diu “Nunca Más”.

Paraules clau: Memòria, Història recent, Argentina, dictadura militar, terrorisme d’estat.

ABSTRACT

Inspired by the film "Argentina, 1985" by Santiago Mitre, this article sets the status of the issue around how the memory on the "recent history" of Argentina has been built. The exercise delves into a current world completely influenced by the traumatic past of the military dictatorship's period (1976-1983). In order to do this, it analyzes the most recent debates around the memory of the last dictatorship. It states the two most controversial debates: State-sponsored terrorism and the role of memory in the post-dictatorship scenario. Although the analysis focuses on the historiographical debates of the last twenty years, due to the nature of the subject, it also flares up how politics, art, activism and education, among others, overlap, collide and influence each other. This article will allow the reader the opportunity to be immerse in a cultural, historical and social reality of a country that says "Nunca Más" (Never again).

Keywords: Memory, Recent history, Argentina, military dictatorship, state terrori

INTRODUCCIÓ	7
CONTEXT HISTÒRIC	11
ANTECEDENTS HISTÒRICS	11
EL COP D'ESTAT	12
LA FI DE LA DICTADURA	14
MEMÒRIA	18
DEFINICIÓ DE MEMÒRIA I LES DIVERSES FORMES DE MANIFESTACIÓ	18
<i>MANIFESTACIONS DE LA MEMÒRIA</i>	19
LES POLÍTIQUES DE LA MEMÒRIA	22
<i>SENTÈNCIA A LA MEMÒRIA</i>	22
<i>JUDICI A LA MEMÒRIA</i>	23
<i>LLOCS DE MEMÒRIA</i>	25
<i>MEMORIALS DE LA MEMÒRIA</i>	30
<i>POLÍTIQUES DE MEMÒRIA TRANSOCEÀNIQUES: LA DICTADURA ESPANYOLA</i>	31
MOVIMENTS SOCIALS	35
<i>NI OLVIDO NI PERDÓN</i>	36
<i>L'ART DE FER MEMÒRIA O LA MEMÒRIA FETA ART</i>	39
CONCLUSIONS	46
BIBLIOGRAFIA	50

Introducció

Fila onze, butaca set.

Em trobo assegut en mig de la sala, envoltat de persones que mengen impacients les crispetes que han comprat fa un moment. L'ambient es respira diferent, tothom està callat, difícilment se sent mormolar a la gent. Imagino que la incertesa de no saber que ens trobarem és compartida per tots els membres de l'habitació. Jo, fins i tot, estic impacient i nerviós, ho sé perquè quan tinc aquesta sensació el meu cos de forma involuntària ho transmet estossegant. De cop, les llums es fonen i deixen als espectadors a les fosques. La pel·lícula està a punt de començar. Sé a què m'enfronto, però no sé com ho afrontaré, així que decideixo deixar de banda la visió historicista dels fets, propis de la meva futura professió, i em redimeixo a ser un espectador més.

“Argentina, 1985” ha acabat. Les llums de la sala descobreixen progressivament els rostres dels espectadors. Muts i perplexes ens aixequem, agafem les paperines on abans hi havia crispetes i marxem. De camí a casa recordo escenes de la pel·lícula, diàlegs, música, etc., penso que això no ha de quedar aquí, vull anar més enllà. Com a estudiant de quart curs d'història tinc l'oportunitat de poder divagar més sobre el tema, posar cara i nom a tots els personatges que he vist, i alhora, entendre tot el moviment posterior al judici a la Junta Militar (1985).

Però bé, totes aquestes idees, pensaments i esbossos, requereixen una validesa professional. Així que a finals de novembre, ja amb la tutora del TFG assignada, decideixo posar-me en contacte amb ella. Primer per correu, després en persona. Les converses van prenent forma de tema de treball final, i els objectius floreixen sols. En un principi sembla que el treball anirà enfocat a una revisió historiogràfica de la “història recent” argentina, però quan sento la paraula *memòria* tot em fa un tomb. De fet, les meves alternatives de treball de final de grau anaven en aquesta línia: la memòria. Sospito que la tutora ja nota que aquest tema em crida l'atenció, així que em facilita, indirectament, les eines per arribar a assolir el que serà, i és, el tema del meu treball: La construcció de la memòria entorn la “història recent” argentina. El bon *felling* amb la temàtica i amb la forma de treball s'ensuma a l'ambient. Amb això, anticipo que tot el que vindrà a continuació serà molt més palès. La lectura del “¡Nunca Más!” de la CONADEP, acaba d'arrodonir la meva idea, entorn la temàtica del treball i el procés que hauré de fer front tot seguit.

En aquestes línies he volgut narrar, mínimament, quina ha estat la meua motivació pel tema que defensaré, el procés de consolidació de la temàtica i els primers contactes amb la Dra. Núria Sala i Vila. Res del que es llegirà a continuació tindria sentit sense l'interès i l'ajuda de la mentora en l'intent d'estat de la qüestió.

Abans, però, d'entrar en matèria, i submergir-me en una teoria de manual sobre el cop d'estat de la Junta Militar, m'agradaria deixar per escrit els objectius que tractarà d'assolir el treball, així com la metodologia que faré servir. No és envà llegir-ho, i no et recomano saltar-te aquest breu fragment, ja que sense les indicacions prèvies el treball pot ser llegit en clau desordenada o, fins i tot, incoherent.

Com és notori en molts treballs acadèmics, a parer meu, un dels objectius que tot historiador/a cerca és crear quelcom nou, rellevant i utilitari; dit document també persegueix aquesta fita. Però a banda, també se'n poden destacar uns objectius més concrets. Primerament, el que es tractarà d'aconseguir és aproximar-se a una mena d'estat de la qüestió, el qual centri l'interès en la memòria argentina – tant col·lectiva com individual –, així com repassar els actes commemoratius i reivindicatius que s'han fet notar en tot el país – Argentina –. En segon lloc, s'intentarà analitzar els temes d'estudi dels historiadors/es per tal de conèixer les perspectives i interpretacions que aporten aquest/es a l'estudi de la “història recent” argentina. I finalment, es vetllarà per aportar una visió plural dels esdeveniments, emergint d'un parany estrictament historicista, i tractant d'atorgar a l'estudi una visió multidisciplinària dels fets.

L'estat de la qüestió que he tractat d'introduir anteriorment és el resultat d'un aprenentatge progressiu i competencial, on cada curs acadèmic ha tingut incidència en el procés d'aprenentatge professional i maduratiu; confio en el fet que la metodologia del treball pugui reflectir-ho.

Aprendre a cercar bibliografia és, possiblement, una de les tasques més complexes i inabastables que tot historiador ha de fer front a l'hora de treballar sobre un tema determinat. Aquest treball també haurà de passar pel procés. En un principi, es desenvoluparà una cerca a *grosso modo* per poder analitzar quins autors/es són més recurrents i, sobretot, quines temàtiques es tracten als treballs. Val a dir, i és intrínsecament rellevant, que tots els treballs, tesis i obres de consulta relacionades amb la memòria o amb la “història recent” argentina es poden trobar a internet, publicats lliure de drets per a la consulta pública; l'accés és gratuït i il·limitat. Conseqüentment, el fons

bibliogràfic consultat per redactar l'estat de la qüestió és fruit d'aquesta llibertat. Amb els llibres és una mica més complex, sobretot si no es tracta d'un *best-seller* que hagi traspassat les fronteres americanes. Per fer front a aquesta limitació, s'haurà de recórrer a la compra d'un llibre a Argentina, aprofitant un viatge familiar d'un membre del nucli domèstic. El llibre en qüestió es titula *Haciendo memoria en el país de nunca más*, escrit per Inés Dussel, Silvia Finocchio i Silvia Gojman. Dit treball recull la voluntat del meu estat de la qüestió: aproximar al lector, sense necessitat de nocions prèvies sobre el tema, a l'Argentina de la dictadura militar – des del cop d'estat fins a l'actualitat, recuperant totes les expressions de memòria i de reivindicació envers l'oblit. De fet, m'encoratjo a declarar que sense aquest llibre l'articulació del treball no seria tan fàcil i palesa. A més, una altra font de consulta emprada seran les revistes científiques de caràcter humanístic, com: *Puentes*, *CLEPSIDRA*, *Punto de vista*, etc. A banda, i prèvia a la redacció del treball, una font indispensable ha estat la pel·lícula "Argentina, 1985" de Santiago Mitre.

El treball s'estructurarà d'una forma especial, on la informació es trobarà estrictament segmentada per petits blocs temàtics. De fet, no contemplo fer un treball d'aquesta magnitud sense l'ús correcte de punts i epígrafs. En síntesi, l'estat de la qüestió següent constarà de quatre punts – blocs – cabdals: introducció, context històric, memòria i conclusions. Alhora, aquests subordinaran a altres blocs més petits, on el recull d'informació, extret de la bibliografia, es limitarà només a un tema en concret – per exemple: els llocs de memòria, representacions de la memòria en l'art, la guerra de les Malvinas, etc. –. Cada bloc temàtic es trobarà encapçalat per una imatge, en blanc i negre, la qual pretindrà ajudar al lector a posar cara als protagonistes d'aquesta història.

Gràcies per arribar fins aquí.

Ara sí, em plau donar-te la benvolguda al que és el meu Treball de Final de Grau.

Context històric

ANTECEDENTS HISTÒRICS

El segle XX de la història argentina s'ha dibuixat com una fàbrica de somnis i malsons, un lloc on les passions es vivien a flor de pell i les ideologies s'encenien com brases. I encara que les utopies s'esvaïren i les tragèdies se succeïren, sempre quedà un caliu, una llum que semblava indicar que l'esperança continuava viva.

L'herència d'aquest passat és una empremta inesborrable, custodiada, per la memòria col·lectiva del país. Les lluites i conflictes entre diversos grups socials i polítics, així com les crisis – tant econòmiques com polítiques – protagonitzen el reguitzell de processos històrics del segle vint. L'esgotament nacional és una realitat i es pot veure reflectit en la intenció del sector militar per legitimar governs *de facto* sense el suport democràtic. Únicament en quaranta anys – 1930 a 1970 – se succeeixen sis cops d'estat, els quals persegueixen objectius similars: ordenar el país. Amb tot, destaquen els dos últims per la seva cruesa en la forma de governar i les polítiques de reestructuració de l'Estat i de la societat (Dussel, Finocchio i Gojman, 2012: 25). El darrer, el règim militar que s'instaurà a Argentina el 24 de març de 1976, va aplicar un terrorisme estatal d'una ferocitat inaudita, deixant un cruent nombre de *desaparecidos* i morts. (Lvovich, 2009: 277).

L'encavalcament de processos singulars és el que configura, *grosso modo*, l'última dictadura militar. El primer d'aquests esdeveniments és el Peronisme, impulsat pel General Juan Domingo Perón. De fet, és la incapacitat per construir un ordre polític estable i legítim després de la caiguda del peronisme, l'any 1955, el que suscita un empat entre forces, però sense els recursos suficients per imposar-se (Lvovich, 2009: 277). Dinou anys més tard, el partit peronista retorna al poder; més dèbil i sense contundència, no és capaç de trencar amb les bases socials i polítiques de l'empat i després de la mort del General, l'any 1974, l'oposició aconsegueix fracturar l'Estat i provocar l'enderroc del partit al 1976. A Maria Estela Martínez de Perón se l'ha atorgat la responsabilitat de la fallida final del partit, ofegant al país amb un escenari econòmic irreductible – alta inflació, dèficit fiscal i un deute extern creixent –, alhora que generant el (re) sorgiment de grups armats com: *Montoneros*, *Ejército Revolucionario del Pueblo (ERP)*, *Fuerzas Armadas Revolucionarias (FAR)*, *Triple A*, etc. (Novaro, 2014: 322).

La polarització política s'havia aguditzat en un context de violència i terrorisme d'esquerres i dretes. De fet, Dussel, Finocchio i Gojman (2012) defensen que “La fuerza de las organizaciones guerrilleras llega a su máxima expresión a mediados de 1975 y la oleada de sus acciones alcanza a manifestarse en lucha abierta” (p. 27), una dada que dibuixa el precedent més proper de la dictadura, i paral·lelament situa la burilla que farà esclatar el país a les mans d'Isabel Perón. En aquest clima, els militars aconseguirien el que cercaven: una cessió total de sobirania per part de la societat i un grau extrem d'autonomia (Novaro, 2014: 324). Malgrat el rebuig per l'hegemonia de la força militar, una part considerable de la població va manifestar, en silenci, la creença popular que veia necessari recuperar un ordre social ferit, i que l'únic òrgan que podia fer-ho era el militar (Quiroga, 1994: 36).

EL COP D'ESTAT

La nit del 24 de març de 1976, Argentina s'afona a la foscor. No una foscor física, sinó una negror moral i política que es va estendre per tot el país durant els anys immediats. Aquella nit, les forces armades van executar un cop d'estat, arreplegant el poder, abatent el govern democràtic d'Isabel Perón i obrint les portes a una època tènbrica i violenta de la història del país. Després que l'autodenominessin el *Proceso de Reorganización Nacional*, el govern militar va dur a terme una política de repressió sobrehumana. Lvovich (2009) ho descriu així: – *el Proceso* – “Estableció el estado de sitio, prohibió la actividad política y sindical y se lanzó a una verdadera *caza del hombre* contra todo aquel que se considerara *subversivo*, concepto que en palabras de Videla tenía un alcance vastísimo” (p.282). A més, les lògiques econòmiques conduïren a un afavoriment de la desindustrialització selectiva, una considerable disminució del poder adquisitiu dels assalariats, un increment desmesurat del deute públic extern i un procés de concentració econòmica marcat (Lvovich, 2009: 277).

L'organització de l'Estat fou encapçalada per la Junta Militar, composta pels tres comandants de les forces armades: Jorge Videla, Eduardo Massera i Ramón Agosti. L'òrgan jurisdiccional no es va alterar, això no obstant, els jutges responien en detriment del govern: “Los nuevos jueces eran obedientes al poder dictatorial y se habían producido cambios que no sólo impedían evitar sino que favorecían la represión ilegal” (Dussel, Finocchio i Gojman, 2012, p. 37). Amb la llei a favor, els dirigents tenien “via lliure” per alterar el país, i sortir, almenys en un principi, il·lesos. Amb l'objectiu d'acabar amb

l'“Argentina maldita”, els mandataris executaren una sèrie de reformes – socials, polítiques, econòmiques i culturals – per tal de destituir les bases del desordre, alhora que reorganitzar la societat (Lvovich, 2009: 280). Dit en altres paraules: “Se trataba en definitiva de refundar l’*ethos* de la sociedad” (Palermo i Novaro, 2003, p.37). Sota el paraigua d’una “Doctrina de Seguridad Nacional” les garanties constitucionals s’aboliren i s’establí una dràstica censura dels mitjans de comunicació. A més, les manifestacions públiques es prohibiren i l’oposició política i sindical fou perseguida. En aquest escenari de batudes, la violència es justificà i la repressió era vista com a necessària per afermar l’ordre al país. En l’àmbit econòmic, se cercaren polítiques de caire neoliberal per tal de reduir el pes del paper de l’Estat en l’economia i augmentar substancialment la participació del sector privat. Amb Martínez de Hoz (1976-1981) com a responsable de la guardiola argentina, l’economia se sustentà sobre tres pilars: l’ajustament dels preus domèstics – salaris –, reforma del sistema financer (1977) i una accidentada obertura comercial des de 1978 (Schvarzer, 1986). Les conseqüències d’aquestes accions, ja esmentades anteriorment de forma resumida, ocasionaren un endeutament massiu del país, alhora que ofegà, amb contundència, la vida dels treballadors i dels petits i mitjans empresaris. De fet, no se solucionà la crisi amb el relleu del general Viola, amb Sigaut com a ministre d’economia, ni amb Roberto Alemann al govern de Galtieri (Lvovich, 2009: 289). Ja ho apuntà Daniel Lvovich (2009):

Desde los primeros años del régimen militar, las políticas económicas serían objeto de críticas hasta por parte de sectores que brindaban su más amplio apoyo a la dictadura en el terreno político. (p.289)

Pel que fa a les mesures socials, referent als drets humans, s’establí un sistema de repressió i tortura per a qualsevol individu que fos considerat una amenaça pel règim. Les desaparicions forçades es convertiren en una pràctica “comú”. S’estima que al voltant de trenta mil persones foren segrestades, violades, desaparegudes i assassinades durant la dictadura militar. La presència d’Argentina a la Comisión Interamericana de Derechos Humanos (1979) feu visible les atrocitats comeses pel govern dictatorial, però només els partits d’esquerres i els organismes de Drets Humans es declararen oposats al règim (Lvovich, 2009: 292). Una de les definicions més apropiades, a parer meu, per “justificar” les actuacions de la dictadura militar l’atorga Luis Moreno Ocampo, fiscal adjunt al Juicio de las Juntas (1985) en el seu llibre *Cuando el poder perdió el juicio: Argentina 1985* (2022): “En la Argentina, Montoneros se había organizado para

mimetitzar-se con la societat; así, la dictadura estableció la tortura como método para diferenciar el pez del agua en que se mueve” (p. 137). Això no obstant, la sentència més contundent als crims comesos per la Junta Militar la recull el *Nunca Mas. Informe de la Comisión Nacional Sobre la Desaparición de Personas* (1984). Es tracta d’un aplec que llista més de 50.000 pàgines de documentació relacionada amb el genocidi efectuat per la dictadura, així com el compendi de testimonis, denúncies, imatges, plànols dels llocs de tortura, etc., que mostren al món sencer el capítol més fosc de la història contemporània argentina. L’informe es presenta com una eina de pau; insisteix en el fet que els drets humans foren violats de forma orgànica i estatal per la repressió de les Fuerzas Armadas. Destaca la contundència amb què considerar la cruesa: no com una violació esporàdica dels drets sinó com una violació sistemàtica – o una metodologia de terror planificat – (CONADEP, 1984: 8). La transcripció honesta dels abusos descobreix la realitat dels fets, sense al·lusions ni censures.

El trato habitual de los torturadores y los guardias con nosotros era el de considerarnos menos que siervos. Éramos como cosas. Además, cosas inútiles. Y molestas. Sus expresiones: ‘vos sos bosta’. Des de que te ‘chupamos’ no son nada. ‘Además ya nadie se acuerda de vos’. ‘No existís’. ‘Si alguien te buscará (que nadie te busca) ¿vos crees que te iban a buscar aquí?’. ‘Nosotros somos todo para vos’. ‘La justicia somos nosotros’. ‘Somos Dios’. ¹

En resum, el cop d’estat de 1976 va deixar una empremta inesborrable en la història del país. Sota el mantell de la nit, la dictadura militar desplegà una teranyina repressiva i econòmica, atrapant l’esperança i silenciament a centenars de veus dissidents. Les mesures hostils generaren un paisatge desolador: desigualtat, desocupació i desesperança. Tanmateix, la memòria i la resistència es convertiren en l’espurna del canvi i promogueren una lluita per enderrocar el poder i portar-lo a judici.

LA FI DE LA DICTADURA

A mesura que avança la dècada de 1980 l’economia del país aguditza la realitat política i social caracteritzada per una davallada agressiva de les condicions de vida, reflectida, sobretot, en el PIB – passant del 45% l’any 1974 al 34% l’any 1983 –. A més, la manifestació col·lectiva en protesta pels assassinats i desapareguts es torna freqüent, tot i que no massiva. La integritat del règim s’esgotava, i amb ella les alternatives per

---

¹(CONADEP, 1984, p. 31).

salvaguardar-lo. Amb Leopoldo Galtieri al capdavant de l'Estat, la dictadura veuria la llum rere el túnel, però abans, el dictador aprofitaria l'últim as: la recuperació de l'ímpetu refundacional (Novaro, 2014: 330). La recuperació de les illes Malvines en reclam d'una sobirania presa era una causa nacionalista enraigada a la història argentina i, per tant, comú a tot el poble. A més, la conquesta d'aquestes terres proporcionaria avantatges estratègics i recursos naturals valuosos. L'ofensiva s'inicià el 2 d'abril de 1982. En un principi, havia resultat tot un èxit; una ocupació ràpida i poc sanguinària. El Regne Unit, que no es mostrà desinteressat, contraatacà i envià a les illes un contingent de persones amb l'objectiu de recuperar el territori expropiat. Després d'una lluita d'estira-i-arronsa pel govern de l'arxipèlag, Galtieri es negà a compartir la sobirania amb els anglesos i trencà l'oferta de Reagan d'un govern bipartit de l'illa. El general atacà per última vegada Malvines. La decisió comportà la mort de 650 "soldats" argentins i 300 de britànics. A més, els generals argentins obligaren el governador militar a abandonar el seu càrrec, i a ser substituït per Reynaldo Bignone – últim militar argentí al capdavant del govern de la Junta Militar –. Breument, tal com diu Novaro (2014), "Malvinas pulverizó el poder militar" (p. 331).

"Trozo de patria a la deriva
sola en tus cárceles de mar,
te veo a lo lejos la Argentina
y llora lágrimas de sal.

Mas la ilusión que siempre agita tu sordo lecho de cristal
hará vivir entre tus brisas un canto azul de libertad"

Pablo Galarcep

A la primavera de 1983, els vents de canvi bufaven a Argentina mentre el país emergia de la foscor d'una dictadura militar. En mig d'aquesta efervescència, Raúl Alfonsín, amb ímpetu ferm i esperançador, ascendeix a l'escenari polític per liderar la nació cap a un horitzó de democràcia, justícia i reconciliació. La denúncia de les violacions dels drets humans i l'oposició a la invasió de les Malvines garantí, l'octubre de 1983, un 52% de vots a favor del demòcrata; destronant, per primera vegada, al peronisme. (Novaro, 2014: 331). La Unión Cívica Radical (UCR), partit polític al qual pertanyia Alfonsín, es va comprometre a impulsar una agenda de transformació profunda. De les pretensions, en destaquen tres: jutjar al terrorisme d'Estat, democratitzar les institucions, en particular les sindicals, i reactivar l'economia per recuperar llocs de treball. Malgrat la resiliència envers la dictadura i les seves polítiques, Alfonsín només

pogué garantir, substancialment, la primera de les tres prioritats. El resultat: el judici a la junta militar. Procés que assentà un precedent històric en la lluita pels drets humans i la justícia Argentina (Novaro, 2014: 332). El judici comptà amb el suport de la Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas (CONADEP), encarregada d'investigar i documentar els casos de desaparicions forçades. L'informe final, conegut com a *Nunca Más*, revelà la magnitud dels abusos comesos per la junta militar i assentà les bases pel judici als responsables. Textualment, l'informe conclou: “Únicamente así podremos estar seguros que NUNCA MAS en nuestra patria se repetirán hechos que nos han hecho trágicamente famosos en el mundo civilizado” (CONADEP, 1984, p. 11).

Si bé el judici no resolgué tots els casos i no tots els responsables foren condemnats, sí que marcà uns precedents i ajudà a consolidar el compromís del govern d'Alfonsín amb els drets humans i l'enfortiment de la democràcia a Argentina. A més, un any més tard, entre 1986 i 1987, el president promogué un conjunt de lleis que tractarien de vetllar per la reconciliació nacional i evitar possibles futurs conflictes; les lleis: *ley de Punto Final* i *ley d'Obediencia Debida*. (Galante, 2019: 56).

La històrica victòria d'Argentina al Mundial de 1986 i el judici a la junta militar de 1985 s'enllacen en un símbol poderós. Així com l'afició anhela el triomf en el futbol, la societat argentina demanava justícia i reconeixement en un camí a la democràcia. Però, igual que els arbitres són vituperats per les decisions que obstaculitzen l'èxit d'un equip, els judicis als responsables de crims de lesa humanitat també enfrontà adversitats i resistència. Nogensmenys, en ambdues lluites, la perseverança i la voluntat de superar els obstacles portaren a la victòria que transcendí el camp de joc i marcà l'inici d'una nova era d'esperança i dignitat argentina (Moreno, 2022: 303).

I de fet, així és com es presenta el final del segle XX. El sol tornava a cridar *gol*, però aquesta vegada pel triomf d'un poble valent i decidit a ser lliure. El retorn a la democràcia portà amb ella un cant unànim de llibertat i justícia que es convertí en la lluita per preservar la memòria de tots aquells que se'ls havia pres la dignitat, o la vida, en un dels episodis més deplorables de la història argentina.

ESCUELA DE MECANICA DE LA ARMADA

ORTURO
SERES
OS. NO
VIO

DEFINICIÓ DE MEMÒRIA I LES DIVERSES FORMES DE MANIFESTACIÓ

A banda de considerar la memòria una facultat psíquica per mitjà de la qual es reté i es recorda el passat, la historiografia ha volgut centrar l'anàlisi en la naturalesa social de la memòria i com aquesta acaba esdevenint un mòbil col·lectiu. Burke, per exemple, destaca en el seu article *Historias y Memorias: un enfoque comparativo* (2011) els diferents modes de recordar i com l'angoixa per una eminent amnèsia del record prolifera el sorgiment d'una memòria social – terme extret de la tradició acadèmica francesa – i una memòria cultural – terminologia pròpia de la tradició acadèmica alemanya – (Burke, 2011: 490).

Pel que fa a la “memòria social”, aquesta correspon, seguint al sociòleg francès Maurice Halbwachs, als senyals donades a l'individu per la “memòria comunitària”, la qual li suggereix què recordar i com fer-ho. Halbwachs (1995) destaca que “Para que la memoria de los otros venga así a reforzar y completar la nuestra también hace falta, decíamos, que los recuerdos de esos grupos estén en relación con los hechos que constituyen mi pasado” (p. 211). Aquest procés ha estat descrit pels acadèmics francesos com *faire-mémoire* (fer memòria), en analogia al concepte de Michel de Certeau *faire croire* (fer creure). Nogensmenys, i seguint a Burke, és interessant pensar en una memòria social en plural – memòries socials –, ja que sempre hi ha versions que s'enfronten entre si (Burke, 2011: 490). La veracitat dels fets mereix ser reivindicada. De fet, Primo Levi destaca en les primeres línies del seu llibre *Los hundidos y los salvados* (1986) que “La memoria humana es un instrumento maravilloso, pero falaz” (p. 10).

Quant a “memòria cultural” – expressió utilitzada per l'investigador alemany Aby Warburg –, aquesta correspon a un repertori de símbols, imatges i estereotips que els membres d'una determinada cultura utilitzen, o tornen a activar, quan els resulta necessari. Així, el grup construeix una mena de “memòria de pròtesis”, és a dir, un record que no té un origen natural; ans al contrari, és un òrgan artificial camaleònic que esdevé una nova part del cos (Burke, 2011: 491).

No és envà que es tendeixin a relacionar els dos termes, ja que el procés de construcció de la memòria depèn, gairebé intrínsecament, del repertori cultural local. Pierre Nora descriu aquest “repertori” com *les lieux de mémoire* (els llocs de memòria);

convertint l'expressió en el títol dels set volums editats per ell, els quals se centren a estudiar la memòria i, en menor grau, a oferir un testimoni eloqüent de l'existència d'un *boom* de la memòria (Burke, 2011: 491). Nora ve a dir, molt sintèticament, que “los «lugares de memoria» surgen cuando los «medios de la memoria» desaparecen” (Traverso, 2022, p. 123).

Manifestacions de la memòria

La memòria es manifesta de múltiples formes, expressant el seu poder com a fenomen intrínsecament humà. A través de relats, testimonis, monuments, arxius i rituals, les manifestacions de la memòria doten de significat i continuïtat a l'experiència individual i col·lectiva, forjant una connexió vital entre el passat, el present i el futur. Existeixen diferents modes de recordar, ja que els records prenen la forma d'històries que ens expliquem a nosaltres mateixos i també a altres persones. Els escenaris envers un esdeveniment traumàtic són molts, però Burke els sintetitza i en destaca tres, els quals anomena “estratègies”: Oblidar, lluitar i perdonar (Burke, 2011; 491).

Diversos estudis recents han fet ús dels conceptes “trauma cultural” i “trauma nacional”, sempre per referir-se a escenaris de la història de caràcter traumàtic global, i no, per contra, a petites turbulències nacionals.

Una de les reaccions més propenses envers un esdeveniment traumàtic és l'intent d'oblidar o de “no recordar” – Makoni (1998), ideòleg del terme *unremember*, diu que li agrada la utilització d'aquest perquè “el olvido es también un proceso activo, como el recuerdo” (p. 244) –. La negació, que no és el mateix que l'oblit, entraria dins d'aquesta estratègia, la qual vetlla per “ensorrar” el passat (Burke, 2011; 493). Pierre Vidal-Naquet (1987) parla d'assassinat a la memòria, referint-se al conegut cas de negació de l'Holocaust; en aquest cas, com diu Burke, la negació és literal. La història, tabú; la qual molts pares no varen voler explicar als seus fills el que havien fet a la guerra – Segona Guerra Mundial –, per tal de salvaguardar un sentiment que no tenien de dignitat. Tal com observa Jelin (2002) “abordar la memoria involucra referirse a recuerdos y olvidos, narrativas y actos, silencios y gestos” (p. 17). De fet, autors com Javier Cercas o Walter Abish utilitzen “l'ensorrament de la memòria” com una metàfora de la negació al passat (Burke, 2011; 494). Argentina, el cas d'estudi d'aquest estat de la qüestió, també va passar per una mena de voluntat d'ensorrar el passat. D'entre les polítiques de la memòria, que més tard abordaré, se'n destacà la *Ley de Punto Final* com a eina d'estat, la qual pretenia

tallar amb les manifestacions actives de la memòria i tancar un episodi traumàtic de la nació argentina. Burke conclou la primera estratègia amb la cita “No es fácil hablar de los ausentes con todo detalle. De todos modos, es importante para nosotros que no nos olvidemos de olvidar” (Burke, 2011; 495). Entrant en contradicció amb Yerushalmi (1989) que sentència a la memòria així: “La memoria tanto individual como colectiva es necesariamente selectiva, está obligada a olvidar” (p. 14).

La lluita per preservar i donar veu a les manifestacions de la memòria és una estratègia fonamental en la construcció d'una societat justa i resilient. Fer front a l'oblit i la negació implica un compromís actiu per fer visible i comprendre els fets traumàtics del passat. Des de la investigació acadèmica fins a les mobilitzacions socials, passant per la creació artística i les polítiques de la memòria, aquesta estratègia implica la cerca de veritat, justícia i reparació. El fet d'abraçar aquesta lluita fa que es generin espais de diàleg, empatia i reconciliació, permetent que les ferides del passat siguin reconegudes i sanades pels teixits socials. Tal i com diu Carreras (2009) “las formas específicas de memoria pública (...) son resultado de transformaciones culturales, negociaciones sociales e intervenciones políticas” (p. 59). I ahora, les versions “oficials” de l'estat són, segons Burke (2011), “frecuentemente mantenidas con el apoyo de conmemoraciones, teatralizaciones rituales de la memoria” (p. 496). Pel que fa a Argentina, l'estratègia de lluitar, o el recurs de la memòria, no és, com diu Groppo (2002) “Un lujo inútil o una operación masoquista destinada a prolongar indefinidamente el sufrimiento, sino, por el contrario, la condición indispensable para intentar comprender el desastre actual y para orientarse hacia un futuro menos calamitoso” (p. 188). La lluita activa, però pacífica, és present a l'argentina de la dictadura, la de la transició democràtica i l'actual; les famílies de les víctimes, les Madres y Abuelas de la Plaza de Mayo, los HIJOS, les associacions de drets humans mantenen viva la memòria d'aquesta època tràgica (Groppo, 2002; 189). Això no obstant, l'estratègia no sempre és encapçalada per les víctimes. És notable destacar que els conflictes de la memòria es fan particularment visibles no només quan se celebren actes commemoratius, sinó que també quan es canvia el règim polític; s'il·lustra, doncs, un sanejament polític dels “llocs de memòria” o “des-commemoració”

La memoria, sea individual o colectiva, designa la presencia del pasado, una perspectiva viva, activa, transmitida por sujetos y, por tanto, por una palabra y no simplemente por huellas materiales (...) la memoria no es *todo el pasado*: la parte que continúa viviendo en nosotros es siempre tributaria de las representaciones y de las preocupaciones del presente.

(Rousso, 1999, p. 109)

(Burke, 2011; 497). En aquests casos, i continuant amb l'argument de Burke, és temptador parlar del "retorn de l'oprimit", en el que les memòries no oficials finalment s'obren pas en l'esfera pública (Burke, 2011; 498).

L'estratègia del perdó i la reconciliació emergeix com una via complexa i necessària en el context de la manifestació de la memòria. El perdó, com acte d'alliberació i transcendència, possibilita la superació del ressentiment i l'odi, obrint espais per a la reconciliació. Aquesta estratègia implica un exercici d'empatia, diàleg i comprensió mútua, on la memòria es converteix en un mecanisme per sanar, construir ponts i prevenir la repetició d'injustícies històriques. La reconciliació, doncs, es converteix en un procés necessari per construir societats més inclusives i justes. Com indica Burke (2011) "otro ejemplo de una especie de reconciliación o al menos de un compromiso entre la conmemoración y la «des-conmemoración» incluyen la retirada de las estatuas a lugares menos prominentes en lugar de su destrucción" (p. 499). Pel cas argentí, aquesta "palanca" no fou ni és una opció. L'indult, promogut pel president de la República Carlos Menem, el 17 d'octubre de 1989, s'ha entès com la culminació de totes les mesures destinades a retornar la impunitat als militars – *Ley de Punto Final* i *Ley de Obediencia Debida* –. Això no obstant, presentà una radical novetat: en aquest cas es tractava de perdonar per "reconciliar" a la societat argentina, a partir de l'oblit dels crims comesos, jutjats i condemnats (H. Sabato, 1994; 31). Usant les paraules de Burke, es podria concloure aquesta estratègia emfatitzant que els intents de reconciliar a una nació amb el seu passat poden copsar una espècie de catarsi; resulta rigorós obrir velles ferides en comptes de curar-les (Burke, 2011; 499).

En el complex entramat de les manifestacions de la memòria, les estratègies d'oblidar, lluitar i perdonar ocupen un lloc central en la construcció d'una societat conscient del seu passat traumàtic. Mentre l'oblit pot ser una ventolera que arrasa amb el passat, la lluita s'erigeix com una muralla ferma que es nega a cedir; el perdó és quelcom més complex. Per tant, si ens preguntéssim què és la memòria i de quina manera s'ha de preservar, diria que no hi ha una única resposta. Encara més, si jo hagués de respondre a la pregunta, em bastiria citant a Elisabeth Jelin (2002): "La realidad social es compleja, contradictoria, llena de tensiones y conflictos. La memoria no es una excepción" (p.37).

LES POLÍTIQUES DE LA MEMÒRIA

Residu de la dictadura, una crisi nacional imperà a Argentina. Una crisi que no fou només econòmica, social i política, sinó també identitària. En aquest context, el país necessitava una arquitectura ferma que fos capaç de modelar la memòria pública i de construir, així, una mena d'identitat col·lectiva. Les polítiques de la memòria emanen doncs d'aquesta necessitat; es tractava d'evitar l'oblit dels fets. “Sin memoria, una persona no se reconoce más, se desintegra y deja, por ese mismo hecho, de existir” (Pomian, 1999; 271). Les polítiques de la memòria s'esforcen, doncs, per consolidar una identitat col·lectiva, en particular una identitat nacional que correspongui al tipus de societat que la nació consideri desitjable (Groppo, 2002; 190). Seguint les línies de Sonderéguer (2001):

Los relatos tienen sus héroes y su moraleja: una evaluación ética que se desprende como conclusión y puede estar o no enunciada, pero que al operar des de las inquietudes del presente, significa el pasado y propone los deberes y tareas del futuro (p.110).

Sentència a la memòria

La primera de totes les actuacions, dins el marc de les polítiques de la memòria, fou l'elaboració de l'informe *Nunca Más*. L'informe l'elaborà la Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas (CONADEP), creada pel president Raúl Alfonsín (1983-1989) al desembre de 1983 per investigar el destí dels milers de *desaparecidos* causats per la repressió estatal (Crenzel, 2010; 1). Des de mitjans dels anys noranta, l'informe ha servit, en tot el país, com un mecanisme per a transmetre a les noves generacions el sentit de la “història recent”. Amb el nou pròleg de l'informe, afegit pel govern de Néstor Kirchner, el *Nunca Más* s'ha convertit per Argentina en el relat canònic sobre els desapareguts (Crenzel, 2008). Tal com indica Messina (2014) “El informe *Nunca Más* constituyó un instrumento fundamental de legitimación y circulación de una narrativa que privilegiaba la descripción fáctica de los crímenes sobre su interpretación política y presentaba a los desaparecidos en clave humanitaria” (p. 70). Dit en altres paraules, es convertí en una eina de denuncia on es presentava als desapareguts com “un universo heterogéneo en términos etarios, profesionales y de clase social, pero homogéneo en su ajenidad respecto de la lucha armada” (Messina, 2014; 71). El període de la transició democràtica (1983-1987) reclamà una versió socialment acceptable del passat; alguns autors com Crenzel

(2008) anomenaran aquest primer moment com *règim d'una memòria ciutadana* (p. 24-35) (citada de Messina, 2014; 70).

Judici a la memòria

L'entrada de la democràcia en el terreny de joc s'inicià amb la contundència d'una política de, i per, la memòria. Amb Raúl Alfonsín al capdavant del govern democràtic argentí, elegit pel poble amb un 52% dels vots, s'encetà un nou capítol de la història argentina: el judici (Moreno, 2022; 47). De fet, les primeres actuacions com a president van centrar-se a ordenar la investigació dels líders guerrillers, dels integrants de les tres primeres Juntas Militares –Jorge Videla, Eduardo Massera i Ramón Agosti–, als que se'ls considerava responsables dels crims massius, i finalment, la creació de la Comisión Sobre la Desaparición de Personas (CONADEP), ja explicat unes línies més amunt (Messina, 2014; 70). Amb el propòsit de concloure amb una dècada de violència política i terrorisme d'Estat, Alfonsín disposà el processament dels nou integrants de la Junta –Jorge Rafael Videla, Emilio Eduardo Massera, Roberto Eduardo Viola, Armando Lambruschini, Orlando Ramón Agosti, Omar Domingo Rubens Graffigna, Leopoldo Fortunato Galtieri, Jorge Issac Anaya i Basilio Lami Dozo–. El marc jurídic i polític del judici s'establí a partir del decret 158/83 del Poder Ejecutivo, el qual no qüestionava la legitimitat de la lluita antisubversiva sinó la metodologia il·legal emprada durant la dictadura (Terranova i Farina, 2022; 45). Als nous comandaments se'ls jutjà, doncs, pels delictes d'homicidi, privació il·legal de la llibertat, tortures i altres dels que resultin autors immediats o mediats, instigació i complicitat (Grández, 2016; 345).

El judici s'inicià el 22 d'abril de 1985. Com indiquen Terranova i Farina (2022), la Cámara Federal va prendre la decisió que el judici fos oral i públic. Tal disposició atorgà objectivitat, claredat i transparència, alhora que va possibilitar la seva difusió en la societat (p. 45). La direcció judicial la conformaven sis jutges – Jorge Torlasco, León Carlos Arslanián, Guillermo Ledesma, Jorge Valerga Araújo, Guillermo D'Alessio i Ricardo Gil Lavedra– i el Fiscal de la Cámara Federal –Julio César Strassera– (Moreno, 2022; 52). Entre abril i setembre de 1985, més de 800 persones pujaren a l'estrada declarant davant els sis jutges, amb fiscals i defensors que preguntaven, i davant de quatre-cents persones que assistien a presenciar el judici (Moreno, 2022; 53). El fiscal adjunt al Juicio a las Juntas de 1985, Luis Moreno Ocampo, destaca que durant els mesos que durà el judici, les víctimes exposaren la cara i el cos del que havia succeït; “El ritual

del juicio transformó sus relatos en evidencia, apareció una nueva narrativa. No se trataba de “excesos”, eran víctimas de un plan sistemático” (Moreno, 2022; 53). És rellevant destacar, com ho fan Terranova i Farina (2022), que “el decreto de juzgamiento y el informe *Nunca Más* constituyeron los marcos políticos de la estrategia de acusación y sus límites para interrogar el pasado” (p. 46). Terranova i Farina (2022) descriuen les voluntats de les dues cares del judici de forma sintètica, però impecable:

Así, mientras la fiscalía, los sobrevivientes y los ex miembros de la CONADEP convocados por el tribunal silenciaron las pertenencias políticas de los desaparecidos para legitimar los derechos ciudadanos, las defensas buscaron exponerlas para negar la condición ciudadana de los testigos. Ambas estrategias ilustran los límites de la noción de ciudadanía de la democracia temprana al no asumir con plenitud el carácter universal de los derechos humanos y su independencia de cualquier acto cometido por quienes sufrieron su violación (p. 47).

Després de cinc mesos des de l'inici del judici, a 18 de setembre de 1985, el fiscal Strassera establí les penes que propugnava la defensa de les víctimes i llegí, davant d'un país sencer: “Señores jueces: quiero renunciar a toda pretensión de originalidad para cerrar esta requisitoria. Quiero utilizar una frase que no me pertenece, porque pertenece ya a todos los argentinos. Señores jueces: *nunca más*” (extret de Ciancaglini i Granovsky, 1995; 182). La resolució final, redactada en un tovalló de paper de la pizzeria Banhero, es dictà el 9 de desembre de 1985, resolent les següents condemnes:

- Jorge R. Videla: reclusió perpetua i inhabilitació perpetua
- Emilio E. Massera: presó perpetua, inhabilitació perpetua
- Orlando R. Agosti: 4 anys i 6 mesos de presó, i inhabilitació perpetua
- Roberto E. Viola: 17 anys de presó i inhabilitació perpetua
- Armando Lambruschini: 8 anys de presó i inhabilitació perpetua
- Leopoldo E. Galtieri: absolt
- Omar R. Graffigna: absolt
- Jorge I. Anaya: absolt
- Basilo L. Dozo: absolt

Amb la sentència, es posà fi a l'etapa més important d'un procés penal que canvià un país sencer. Vezzetti (2001) “El juicio a la impunidad vino a establecer una relación

inherente entre democracia y justicia como núcleo sustantivo del nuevo ciclo” (p. 78)”. A més, significà una de les primeres polítiques de la memòria: (de) mostrant a un país, i al món sencer, la voluntat de la democràcia per fer visible la veritat sobre els crims comesos, alhora que garantir justícia a les víctimes. El judici es transformà en objecte cultural, intervingut per diversos grups que l'utilitzaren per fer present en l'esfera pública les seves pròpies representacions sobre el passat de violència estatal, i posteriorment, sobre la justícia i la democràcia, en posar de manifest també a través d'aquelles representacions els seus conflictes (Galante, 2019; 195-196).

Llocs de memòria

Durant l'última dictadura militar, més de set-cents llocs foren utilitzats de forma sistemàtica o eventual com *Centros Clandestinos de Detención* –d'ara endavant CCD– o llocs de reclusió il·legal del terrorisme d'Estat (Balé, 2020; 11). La historiografia encarregada d'abordar els espais de la memòria a Argentina coincideix, en general, que fou a finals de la dècada dels anys noranta, en un context de tancament de la via penal per al judici dels crims, quan es començaren a suggerir les primeres iniciatives de marcació territorial i activació patrimonial entorn els CCD (Guglielmucci, 2013; Da Silva, 2014). Això no obstant, la política de Menem (1989-1995), centrada sobretot a reconciliar, i no en recordar, disposà el 6 de gener de 1998 el decret presidencial 8/98. Aquest perseguia l'objectiu de construir, allà on havia funcionat el major CCD del país, l'ESMA (Escuela Superior de la Armada), un monument com a símbol de la convivència democràtica i la voluntat de conciliació dels argentins (Da Silva, 2014; 30). Tal com destaca Da Silva (2014) “Con este decreto comenzó una batalla por la memoria y se inauguró un momento bisagra en relación a la necesidad de preservar como sitios de memoria los lugares que habían sido centros clandestinos de detención” (p. 30). Amb tot, pot destacar-se una situació bipartida del país: “Allí donde el estado había impuesto decretos y leyes de perdón y olvido, diversos grupos e Instituciones respondían con una batalla por la memoria y la verdad” (Da Silva, 2014; 30).

Ja des dels primers anys de la dècada del 2000, diversos actors socials van desplegar diverses iniciatives per intervenir en diferents llocs que condensaven materials i/o simbòlicament sentits sobre els esdeveniments de la repressió política i la violència estatal (Messina, 2014; 68). És, doncs, a partir de fer visible aquests espais que s'ha procurat assenyalar públicament la impunitat dels crims passats i demandar als successius governs

nacionals la implementació de polítiques estatals tendents a garantir “Memòria, Veritat i Justícia” (Guglielmucci, 2011; 322). Amb l’assumpció de la presidència de Néstor Kirchner, entre 2003 i 2007, s’encapçalà la sessió de tres llocs emblemàtics que havien funcionat com CCD –ESMA, Olimpo y La Perla– amb l’objectiu que es projectessin allà una mena de “Espacios para la Memoria y para la Promoción y Defensa de los Derechos Humanos” (Balé, 2020; 14). Encara més, resseguint el que diu Balé (2020): “fue a partir de la intervención del gobierno nacional que el proceso de lugarización de la memoria adquirió una dimensión inusitada” (p. 14).

És notable destacar, replicant el que diu Da Silva (2014) que el president Kirchner utilitzava la noció de *generació* com un lloc de memòria en focalitzar la seva experiència i pertinença identitària a grups polítics peronistes com a element de solidaritat, comprensió i compromís amb el passat (p. 31). Nogensmenys, la historiografia de l’època subratlla el seu rellevant paper envers la memòria de la nació, i sobretot, l’anul·lació de la llei imposada per Alfonsín de *Punto Final, Obediencia Debida y los indultos* –ja a càrrec de Menem– (Da Silva, 2014; 32). Val a dir, però, que el kirchnerisme no establí, completament, mecanismes institucionals d’intervenció governamental en la construcció i gestió dels espais de memòria. De fet, la concreció de cadascun dels projectes va obeir lògiques singulars, influïdes, sobretot, per la diversitat d’actors involucrats i les relacions de força de cada territori (Balé, 2020; 15). Tal com indica Guglielmucci (2011) “el Presidente Néstor Kirchner y el intendente Aníbal Ibarra instituyeron órganos de gestión mixta, integrados por representantes gubernamentales y no gubernamentales” (p. 322). D’entre els òrgans no governamentals, s’integraven organismes de drets humans, familiars de detinguts desapareguts, supervivents...; pel que fa a l’organització governamental, es designà a funcionaris encarregats de les àrees públiques: per a la gestió de l’ESMA es designà com a òrgan directiu “El Ente”, i per dirigir El Olimpo, la “Comisión de Trabajo y Consenso” (Guglielmucci, 2011; 322).

La refuncionalització dels espais constitueix, segons l’antropòloga Ana Guglielmucci, “una afirmación pública de su histórica que demanda de Memoria, Verdad y Justicia” (p. 323). D’aquí que els òrgans encarregats de gestionar els “llocs de memòria” dibuixin l’espai com un *testimoni material* del terrorisme d’Estat, potencialment utilitzable com a evidència de les causes judicials per crims de lesa humanitat (Guglielmucci, 2011; 323). Així doncs, per dotar de veracitat a les proves, els integrants d’ambdues comissions instauraren la premissa de preservar el lloc tal qual estava quan les forces armades foren desallotjades i (re) localitzades. Contràriament a aquesta

voluntat, l'expresident Menem va intentar, en una de les seves lleis de reconciliació i oblit, liquidar l'immoble de l'ESMA, per tal d'afonar la memòria (Groppo, 2002; 194).

Tanto en las conmemoraciones como en el establecimiento de los lugares de la memoria hay una lucha política cuyos adversarios principales son las fuerzas sociales que demandan marcas de memoria y quienes piden la borratura de la marca, sobre la base de una versión del pasado que minimiza o elimina el sentido de lo que los otros quieren recordar (Jelin, 2002; 60).

Amb tot, la postura que emanà amb més força fou la *preservacionista*, com indica Guglielmucci (2011). S'erigí hegemònica i es bolcà de ple en la preservació material de l'espai per tal de recuperar les petjades dels usos passats de l'espai, destacant, sobretot, els gravats en l'estructura edilícia (parets, terres, etc.). En el context de "llibertat" per preservar els espais de memòria sorgiren, com indica Guglielmucci (2014), "preguntas sobre *qué conservar y para qué*" (p. 323). A més, les feines de conservació material estaven intrínsecament relacionades amb la tasca d'investigació històrica i testimonial, enfocada de ple en l'obtenció de *veritat i justícia* –consigna primordial per al moviment de D.D.H.H. a Argentina–. Ahora es relacionen amb les feines de transmissió de la memòria sobre el terrorisme d'Estat a les persones que no visqueres tals atrocitats (Guglielmucci, 2011; 325). La materialitat té un poder ambigu. Aquests poder, seguint Pearce (1992), emana de l'habilitat dels objectes de ser simultàniament *signes i símbols*, ja que porten una vertadera part del passat al present, ahora que carreguen eternes reinterpretacions simbòliques (Guglielmucci, 2011; 325). En síntesi, "si bien los espacios para la memoria no son definidos como museo, y las marcas edilicias no son idénticas a los objetos patrimoniales coleccionados en ellos, (...) las respectivas comisiones procuran retrotraer al visitante hacia lo que fue, por medio de lo que es" (Guglielmucci, 2011; 325). Beatriz Sarlo (2009) assenyala al respecte:

El culto de un pasado a través de los restos materiales que subsisten en la ciudad o son reconstruidos, como si no hubieran atravesado una etapa de desaparición y obnubilación, se origina en una arqueología de los remanentes que evoca la historia, y muchas veces, más que presentarla, la sustituye (p. 505).

Així mateix, és intrínsecament important assenyalar, com ho fa Balé (2020), el mode en què a partir del procés de preservació dels llocs de memòria, l'Estat –argentí– aparegué

com una font de legitimitat simbòlica per relatar els fets a escala reticular (p. 21): l'estat com a dispositiu organitzador (p. 22). Unes línies més avall, l'autora destaca l'Estat com un "agente de memoria", ja que una de les funcions que exercí fou la de produir una identitat social legítima; que com comentàvem al principi del capítol, és un dels objectius que persegueixen les polítiques de memòria (Bourdieu, 2014). Guglielmucci (2014) descriu així aquesta política: "Esta política de *estatización de la memoria* tiene una clara ambición *fundacional*, al mejor estilo de invención de una nueva tradición en la que el Estado asume que las políticas de memorias no colocan en foco las políticas de reconciliación" (p. 32). Diversos autors, entre ells Vázquez (2014) destaquen la gestió militant de l'Estat, que caracteritzà al govern kirchnerista (p. 93). La seva presència era vista com un fet innovador, ja que per primera vegada les agències estatals van posar en disposició els "seus" capitals específics, que ajudaven a establir una narrativa oficial del passat en llocs allunyats del poder central (Balé, 2020; 23).

Però bé, el conjunt de pràctiques de preservació dels llocs de memòria presentades anteriorment s'han dibuixat en el context de la capital argentina, centrant-se, sobretot, en la refuncionalització de l'ex ESMA i El Olimpo. És per això que a continuació tractaré d'aproximar-me, seguint les línies de Da Silva (2014), a un cas provincial: el Archivo Provincial de la Memoria de Córdoba –d'ara endavant APMC–. L'anàlisi d'aquest és particular, però rellevant, ja que atorga una visió dels conflictes envers la preservació de la memòria. L'APMC permet, seguint el que diu Da Silva (2014), "visibilizar las formas de legitimación para imponer puntos de vista y mecanismos de cristalización de sentidos, para controlar, a su vez, qué se debe decir, quiénes pueden hacerlo, cómo, para qué y para quiénes" (p. 33). I (Groppo, 2002) ajuda a emfatitzar amb l'argument constatant que "Hoy, parece poco probable que una política de la memoria que se refiera al periodo de la dictadura pueda instalarse a nivel nacional; de allí, la importancia de las iniciativas que se desarrollan a nivel provincial y local" (p. 195).

L'APMC i la Comisión Provincial de la Memorial de la província de Córdoba es creen –amb autonomia i autarquia funcional– per la Ley Provincial 9286, en el context de la commemoració dels trenta anys del cop d'estat (Da Silva, 2014; 33). Els dos organismes es troben a les antigues dependències de la Dirección de Informaciones de la Policía de Córdoba D2, havent sigut, durant la dictadura, un centre clandestí de detenció i tortura de persones (Boero, 2022; 208). A diferència d'altres CCD senyalitzats com espais de la memòria a Argentina, l'APMC té la particularitat de situar-se en una

geografia visible i central de la ciutat, fet que permet reflexionar sobre els règims de visibilitat o invisibilitat que operaren allà (Boero, 2022; 208). En matèria d'arxiu, segons indica Da Silva (2014), l'APMC compta actualment amb un gran volum documental lligat a la repressió policial i militar durant els anys seixanta i setanta que ha estat recuperat a partir de la recopilació duta a terme de totes les comissaries de Córdoba (p. 34).

Cada dijous el Pasaje Santa Catalina, lloc on s'ubica l'APMC, es lleva amb set-centes fotografies de desapareguts i assassinats de la província de Córdoba penjades entre les parets de la catedral i el Cabildo històric. Resseguint a Da Silva (2014):

Esta estrategia de usar el espacio público que rodea el APM se cruza con los riesgos de enfrentar *in situ* conflictos de memorias y oposiciones a los sentidos que este espacio impune en la esfera de lo público en la voz de hombres y mujeres que transitan en la Ciudad (p. 35).

A partir de l'experiència de les diverses concepcions de la memòria, se sap que no tots els individus valoren de la mateixa manera la recuperació dels fets traumàtics; en aquest cas les imatges dels *desaparecidos* i l'eternitat del record. De fet, Da Silva (2014) destaca que “hubo, y hay, discusiones al interior del APMC en relación a quién se incluye o no en estas tiras de recuerdos” (p. 36). En aquest debat moral, on diversos factors entren en joc, se subratlla el problema de “priorizar la idea del recuerdo como política institucional o respetar la voluntad individual o familiar” (p. 36). És aquí on les dues cares d'una mateixa moneda s'enfronten: passat i present, o sagrat i profà (p. 37). Qui té, doncs, el poder de decidir què es manifesta i que es privatitza? Da Silva (2014) sintetitza aquests dubtes i respon:

Los debates entorno al uso público de las fotos de los desaparecidos y asesinados del Pasaje Santa Catalina revelan que las demandas que se construyen en función de la definición sobre qué se incluye y qué se excluye gira en relación con una noción central y general que es la de «víctimas» (p. 37).

Si bé les línies anteriors s'han centrat a descobrir un problema present relacionat amb la preservació i commemoració de les víctimes del terrorisme d'estat. El capítol, en conjunt, s'ha redactat amb la intenció de dibuixar un esquema de què es coneix com a llocs de memòria a Argentina, i de retruc, destacar el valor simbòlic i moral que tenen.

No és envà haver parlat de l'acció política, ja que molt possiblement sense aquesta, la majoria d'impulsos que ha rebut cadascun dels *llocs* hagués sigut inexistent, o des d'una òptica més catastrofista, s'hagués perseguit l'ensorrament i motivat l'oblit. Seguint a (Grosso, 2002): “Es así como una política de la memoria que apunte a conocer y a dar a conocer la verdad histórica puede convertirse en un instrumento importante de democratización de la sociedad” (p. 195).

Memorials de la memòria

Fins a quin punt un museu pot garantir la preservació de la memòria? La memorialització, segons Schindel (2009), “implica un impulso activo y una voluntad de incidencia política y a diferencia de la memoria, integra lo que Hannah Arendt denomina «el ámbito de la acción»” (p. 67). Aquesta acció consisteix en posar quelcom en moviment en l'esfera pública, amb l'efecte, imprescindible, de condicionar la història futura (p. 67). Això no obstant, memorials, monuments i museus, tots formen part d'una cultura de la memòria; no gensmenys, hi ha diferències entre ells. El museu com a local és un espai creat per recordar, però el que es custodia en ell són artefactes –obres d'art, armes, roba, màquines, per exemple–. En el museu es preserva per recordar, a diferència del monument o memorial que es crea per recordar (Persino, 2008; 4).

El Parque de la Memoria es configura com una eina de memorialització, ja que se sustenta sota la premissa d'espai designat a recordar diversos fets. Geogràficament s'ubica a la zona costanera del Río de la Plata, lloc estratègic on en temps de dictadura es llançaren els cossos de molts *desaparecidos* (Strejilevich, 2018; 14). Persino (2008) destaca la rellevància geogràfica d'un memorial per imperar i arribar a més persones, alhora que esdevé més funcional (p. 4). Ara bé, què hauria de tenir el parc per ser hegemònic, impactant i influent, en relació amb la preservació de la memòria? La llei 46/1998 decretà l'obligació d'homenatjar als detinguts-desapareguts i assassinats durant el terrorisme d'Estat durant els anys setanta, i inicis dels vuitanta. L'espai havia de conformar un memorial, recuperant el nom de totes les víctimes de la dictadura, recollits a l'informe *Nunca Más*; a més de deixar un espai per aquelles persones, víctimes, que en un futur denunciessin els fets. Subratllant el que diu Schindel (2009) “La existencia de un lugar central del recuerdo que reúna a todos los nombres de los caídos resulta fundamental, tanto como reconocimiento público hacia las víctimas como para el homenaje individual de sus allegados” (p. 77). És notori emfatitzar que aconseguir el

consens de la multitud és una feina gairebé impossible, i sempre hi haurà un col·lectiu de detractors que posaran el però en el raonament. El Parque de la Memoria no és una excepció, tal com diu Persino (2008) “El Parque de la Memoria, por su parte, considerado en su totalidad un monumento en forma de intervención paisajista, ha generado polémica más que nada en cuanto a las decisiones estéticas que guían el proyecto” (p. 10). Sobretot centrades en les representacions escultòriques que s’hi ubiquen. A més, l’espai es configura com un terreny de memòria, on no només es veuen reflectides les memòries de la dictadura militar. De fet, i tornant a Persino (2008):

El Parque de la Memoria fue integrado a otros planes previos de memoriales, por lo cual, además de la sección dedicada a las víctimas del terrorismo de estado, habrá otra para las víctimas en el ataque a la AMIA (Asociación Mutual Israelita Argentina),²⁰ y una tercera que albergará el monumento a los Justos Gentiles, en homenaje a los no-judíos de distintas nacionalidades que arriesgaron su vida o su libertad para salvar a judíos del exterminio nazi (p. 13).

Afegeixo, i citant a Giunta (2014) “Cuando reconocemos amigos o familiares, el monumento se convierte en lápida, en cenotafio. Ponemos el nombre en correlato con una vida. Por eso se dejan flores en las ranuras entre nombre y nombre, en el espacio microscópico entre las placas de piedra” (p. 14). Amb tot, el memorial es construeix orientat a ser un espai de memòria, que dista dels llocs de memòria; el primer, es crea per recordar, i el segon, es preserva per recordar.

Polítiques de memòria transoceàniques: la dictadura espanyola

I si quan es tanquen les llums de sala m’adono que la pel·lícula que estic a punt de veure no és *Argentina, 1985* sinó que es tracta d’*Espanya, el juicio de la memoria?* Preguntar-nos si és possible un escenari així, no ens hauria d’alterar les palpitations i la respiració. Encara més, en tant d’idíl·lic que pot ser, també ho és d’irreal. Justificar-ho és més difícil, però les línies consegüents s’aventuren, en mig de l’Oceà Atlàntic, a cercar una resposta. De fet, més que justificar, es pretén analitzar com dos països amb un passat significant, resultant d’una repressió militar, prenen camins gairebé oposats en relació amb la memòria i les seves polítiques.

Mentre que Argentina ha vetllat per promoure una política de memòria, veritat i justícia, destacada per la creació d’espais commemoratius i judicis als responsables de

violacions de drets humans; Espanya ha mostrat un enfocament més limitat i fragmentat. Tot i destacar-se significativament un avenç, Espanya encara manca d'un consens ampli sobre com afrontar el seu passat dictatorial. Sánchez-Moreno (2018) sintetitza la dicotomia així: “El pasado compartido entre España y Argentina y un presente que se enfrenta a unos hechos violentos y traumáticos difiere en los modos con los que se lidia. Cada país rescata y archiva de manera diferente los mismos hechos de su memoria colectiva” (p. 68).

En el context de la dictadura franquista, les polítiques de la memòria de la Guerra Civil Espanyola es derivaren inicialment a elaborar un relat nacionalcatòlic de la guerra civil i d'una glorificació propagandística de la “victòria” militar i dels seus “superhomes”, batalles, herois i màrtirs (Ferrándiz, 2011; 30). Els insurgents, com a bàndol vencedor, imposen sobre Espanya tota una cartografia de la memòria que pretenia establir en el país un règim de “eternidad del recuerdo”, segons Ferrándiz (2011; 30), oficial, “por los siglos”, com s'expressava, per exemple, en el decret de construcció del Valle de los Caídos de 1940 (p. 30). Ja amb la mort del dictador, la transició democràtica comença a configurar nous *lieux de mémoire*, propis del canvi d'època, com per exemple el retorn del Guernica de Picasso, la transformació del Desfile de la Victoria en Día de las Fuerzas Armadas i la (re) redacció de la Constitució Espanyola de 1978. La benvolguda a la democràcia no fou, això sí, com la que es donà a Argentina. De fet, tal com diu Sánchez-Moreno (2018) “En España, no sería ni tan siquiera una primera oportunidad a la verdad y a la justicia. En plena transición política, el gobierno de Adolfo Suárez decreta una primera amnistía parcial en 1976, y un año después llegaría la (...) general” (p. 63). El conjunt de lleis que “perdonen” s'han utilitzat per negar la investigació de persones condemnades, assassinades o desaparegudes durant la GC i el franquisme (p.63). Escudero (2013) destaca que “Esta peculiar configuración de la Ley de amnistía no hace sino poner negro sobre blanco la tercera de las bases fundamentan el pacto de olvido: la equidistancia” (p. 10). Amb l'arribada de la primera dècada del segle XXI, amb l'aparició l'any 2000 del moviment per a la recuperació de la memòria històrica, alguns llocs de memòria, referent als vençuts, que romanien tancats o clandestins durant la dictadura, emergiren i cobraren nova vida, amalgamant-se amb altres que provenien del treball de la memòria elaborat durant l'exili (Ferrándiz, 2011; 31). El socialisme de J. L. Rodríguez Zapatero i algunes administracions autonòmiques van promoure diverses polítiques públiques de la memòria, que amb més o menys influència, van implicar el seu qüestionant, transformació o supressió (p. 32). És el cas, per exemple, de la Ley de

Memoria Histórica de 2007, que vetllava, en un principi, per recuperar part del passat, però sense veritat i justícia (Sánchez-Moreno, 2018; 63). De fet, recuperant el discurs del president Zapatero en el Congrés dels Diputats l'any 2008, en la sessió 49, es pot intuir quin tipus de política de la memòria imperava a Espanya: l'estratègia de l'oblit, suggerit per Burke (2011; 491).

Recordemos las víctimas, permitamos que recuperen sus derechos, que no han tenido, y arrojemos al olvido a aquellos que promovieron esa tragedia en nuestro país. Esa será la mejor lección. Y hagámoslo unidos (Zapatero, 2008) citat de (Vinyes, 2014; 16).

Fent una breu anàlisi del discurs, Vinyes (2014) destaca que “Aparecen también en las palabras del presidente los “responsables de la tragedia”, pero con el encargo de que deben ser olvidados, evaporándolos así del espacio público” (p. 16-17). L'exhumació del dictador, l'any 2019, fou una més d'aquestes polítiques de l'oblit, que se sustenta sota la premissa de la reconciliació amb el poble afectat per la dictadura. Resseguint a Ferrándiz (2011) “... el Valle de los Caídos se presenta como la última frontera en el proceso de desaprendizaje del franquismo y de su topografía de la memoria” (p. 32). De fet, aquesta ideologia de reconciliació requereix d'espais simbòlics de reproducció i difusió pròpia, Vinyes (2014) els anomena “museo sincrético” (p. 18); els defineix com una àrea de fusió de memòries i conflictes on la ideologia de la reconciliació i l'equiparació, ofereix un relat a través d'al·legories expressades en suports diversos; un espai severament autoritari, ja que unifica i confon totes les memòries diluint-les en un discurs únic (Vinyes, 2014; 18). La funció del museu “sincrético” connecta, substancialment, amb l'estratègia memorial de la dictadura, puix que aquesta no va pretendre imposar l'oblit, ni tampoc la liquidació de la memòria del passat democràtic, sinó que el que la dictadura perseguí fou la desaparició de la possibilitat de confrontar memòries o imatges del passat (Vinyes, 2014; 25).

Així doncs, pot descriure's la transició democràtica, i les polítiques de la memòria respectives, com la cara d'una moneda que fa voltes sobre el mateix eix: no es mou ni es transforma, simplement gira. Retornant a Sánchez-Moreno (2018):

Esta otra cara estuvo llena de amenazas (no consensos), de miedos y presión (no libertad) y un pacto de silencio (no recuperación de las identidades oprimidas), del que surge la amnistía como una losa sobre la memoria, el olvido de las personas desaparecidas y la

transmisión institucional del régimen anterior con la falsa imagen de haberlo derrotado (p. 64).

Algunes comunitats autònomes han desenvolupat durant els últims anys polítiques més o menys actives relacionades amb la memòria històrica, inclús creant organismes o departaments a l'efecte (Digón, 2019; 90). Tal com ho indica Porcar (2015) “...generalmente son las no gobernadas por el Partido Popular, y cuando unes elecciones autonómicas ha cambiado el signo político del gobierno las políticas de la memoria se han congelado o eliminado” (p. 74). Catalunya fou la primera comunitat autònoma que inclogué en el seu Estatut d'Autonomia una llei específica referida a la memòria històrica. La llei 13/2007 o llei del Memorial Democràtic, impulsada pel Parlament de Catalunya, establí l'objectiu de desplegar les polítiques del Govern adreçades a l'acció cívica de recuperació, commemoració i fonament del període de la memòria democràtica, en concret, del coneixement de la Segona República, de la Generalitat republicana, de la Guerra Civil, de les víctimes del conflicte per motius ideològics, de consciència, de la repressió de la dictadura franquista, de l'exili i la deportació, entre d'altres. Amb tot, vetlla per la finalitat de donar a conèixer d'una manera científica i objectiva el passat recent i estimular la comprensió del temps (Parlament de Catalunya, 2007; 12-13). Aquest és un exemple dels molts que hi ha arreu d'Espanya, de petites polítiques que vetllen per la memòria; Catalunya, Andalusia i el País Basc són les comunitats on més influència envers la memòria es destaca.

No és arbitrari haver triat les polítiques de la memòria espanyola per comprar-les amb el cas argentí. En realitat, es tracta d'una selecció intel·ligent i meticulosa, sobretot pel rerefons que atorga el fil històric. Fins ara, m'he centrat a explicar com el govern, primer el *de facto* i després el(s) democràtic(s), han orientat les seves polítiques de la memòria per perpetuar o oblidar una sèrie de records; menyspreant, de forma qualitativa i quantitativa, a un gran nombre d'espanyols –però també de catalans, bascs i gallecs—. Ara, vull anar més enllà i descobrir una història menys coneguda: el nexa entre els dos països durant els processos dictatorials.

És sabut que un cop acabada la Guerra Civil Espanyola un nombre elevat de persones en situació vulnerable va veure's obligat a fugir del territori. Argentina els abraçà i els obri les portes de la república. De fet, pel país receptor, l'exili causà un impacte rotund. Tal com indica Sánchez-Moreno (2018) “La importancia de las personas republicanas exiladas y sus descendientes en Argentina marcó que muchas de las personas detenidas-

desaparecidas y muertas durante la dictadura cívico-militar tuviesen la nacionalidad española por nacimiento o por descendencia” (p. 60). Segons Pérez (2010) “la acción diplomática española en Argentina estableció las arbitrarias cifras de 28 personas españolas de nacimiento y 209 con la nacionalidad” (p. 39). A més, persones exiliades d’esquerres, que mantingueren la seva ideologia, se’ls considerà elements “subversius” per discrepar respecte als militars colpistes (Sánchez-Moreno, 2018; 60). Persones que fugien desfavorides d’una radical persecució –la dictadura espanyola–, es trobaren anys més tard amb una altra repressió i violació del mateix perfil; alguns testimonis parlen d’un “holocaust argentí” (p. 60).

La duresa de la dictadura militar argentina causà un efecte semblant a l’espanyol. Una situació extrema de violència i crisi econòmica motivà a un gran conjunt de la ciutadania argentina a emigrar a Espanya (Sánchez-Moreno, 2018; 61); “ se confirma de esta manera el “sistema migratorio” entre Argentina y España que fortaleció el entrecruzamiento de memorias transitadas por dos periodos dictatoriales” (p. 61). L’exili argentí a Espanya significà un impacte, en diversos àmbits. Per una banda, els exiliats portaven entre les seves pertinences, la seva experiència en la lluita pels drets humans i la justícia social, així com un compromís amb la democràcia. Molts s’implicaren en organitzacions de drets humans i continuaren denunciant les violacions dels drets comeses pel règim militar argentí (p. Ex: la Querella Argentina contra crims del franquisme o CEAQUA, entre d’altres). La lluita és manifestació i reivindicació. Centrant-nos en l’anàlisi de Sánchez-Moreno (2018) “Las personas querellantes o denunciantes pueden ser desde las víctimas directas hasta sus descendientes en un gran cruce internacional de memoria y postmemoria, de lo vivido, recordado y relatado y considerando que la culpa no se transmite, pero sí la victimización” (p. 66). Amb tot, la CEAQUA ha aconseguit trencar amb el teló de la impunitat a Espanya, continua cercant noves vies des d’una imaginació política radical, amb el suport de Nacions Unides i despertant susceptibilitats en una societat que es mou entre l’amnèsia i la fragmentació que la Transició pretengué ocultar (Sánchez-Moreno, 2018; 67).

MOVIMENTS SOCIALS

En un país on els records i la memòria tremolen amb el pas del temps, els moviments socials emergeixen com a protectors de la història, com veus que s’alcen per assegurar

que les ferides del passat no siguin oblidades. La naturalesa d'aquests moviments els converteix en actors clau per a garantir la memòria d'una nació.

A grans trets, la majoria d'estudis sobre moviments socials coincideixen en la seva definició: acció col·lectiva que impugna l'ordre social, polític i, principalment, econòmic dominant (Rodríguez, 2012; 4). El sociòleg Manuel Castells defineix els moviments socials com “aquellas acciones colectivas conscientes cuyo impacto, tanto en caso de victoria como derrota, transforman los valores y las instituciones de la sociedad” (p. 25). El subjecte, tant individual com col·lectiu, s'ha de relacionar intrínsecament amb la idea de moviment social (Touraine, 1997; 99); aquest esdevé voluntat, resistència i lluita. Amb tot, els moviments socials seran els actors de la democratització, amb una relació ineludible entre democràcia i moviments socials, un vincle recíproc el qual l'un no pot sustentar-se sense l'altre (Rodríguez, 2012; 4).

El cas argentí està carregat de moviments socials que es mouen en un escenari de protestes múltiples i/o difoses. Els moviments irrompen amb passió i creativitat per reclamar justícia, drets i un lloc per a les veus i/o persones silenciades. Les manifestacions esdevenen obres d'art simbòliques, amb pinzellades de dissidència que transformen els carrers grisos en teles vives de reivindicació. Les parets es transformen en murals que expliquen històries, en testimonis d'una lluita que es nega a ser oblidada. A més, tal com indica Jelin (1985), els moviments socials poden constituir, en potència, “una amenaza al orden social vigente y un germen de una organización social alternativa” (p. 18).

L'experiència dels moviments insurgents envers la dictadura de la Junta Militar argentina ha imperat amb força en el teixit social. En un primer moment, la consanguinitat amb les víctimes atorgava el dret a reivindicar-se i sortir al carrer, més tard, l'apropiació del dret a lluitar per uns mateixos símbols imperà en tota una societat, sigui hereva o no dels *desparecidos*. L'anàlisi que presento a continuació s'ordena cronològicament, presentant primerament al moviment de Madres y Abuelas de la Plaza de Mayo, i tot seguit centrant-se en petits, però amb gran influència, moviments socials que han contribuït en la preservació de la memòria.

Ni olvido ni perdón

El moviment de les Madres y Abuelas de la Plaza de Mayo sorgeix en el context d'una dictadura militar repressiva. A la dona, llavors, se l'havia designat un rol dins la

societat –el rol social de la ideologia del “Proceso”–, teixit en la matriu d’una societat conservadora, on la seva funció era la de ser mare, cuidar-se de les feines de la casa i encarregar-se de l’educació i necessitats dels fills (Rodríguez, 2012; 8). Arran d’aquesta concepció arcaica de la dona, pot inferir-se en que aquesta no era considerada un actor públic o actiu en l’àmbit de la política; el seu món quotidià era l’espai privat: quatre parets de ciment l’empresonaven (Feijoó i Gogna, 1985; 45).

Davant aquest escenari és lícit preguntar-se: *per què havien estat les dones, mares i àvies, qui s’havien atrevit a desafiar la dictadura marxant cada dijous davant la Casa Rosada?* La presidenta del moviment Abuelas de la Plaza de Mayo responia així en una entrevista l’any 2007 “...empezamos las mujeres debido al machismo de los militares. Nos reunimos sobre todo como mujeres, para preservar al hombre, que era más peligroso para la dictadura, porque siempre a las mujeres nos subestimaron y nos llamaron «locas»” (Carlotto, 2007; 4). És “gràcies” a subestimar-les, doncs, que fou factible la seva organització, i la consegüent lluita, ja que aquesta no representaven cap perill subversiu pel règim (Rodríguez, 2012; 9). Amb tot, un grup de mares, de fills desapareguts, foren les primeres a objectar la violació dels drets humans a Argentina (Marcos, 2008; 93).

El moviment s’inicià el 30 d’abril de 1977, quan catorze dones es varen reunir davant la Casa del Gobierno, ubicada al bell mig de la Plaza de Mayo (Marcos, 2008; 93). No es tracta, però, d’un grup de mares autoconvocades; ans al contrari, les articulà la desesperació per trobar els seus fills i filles. Això sí, des dels primers moments de l’organització es deixà ben clar que la seva postura no obeïa a cap partit polític; eren mares mobilitzades per una causa comuna: vetllar per l’aparició amb vida dels detinguts-desapareguts i la recuperació dels nets apropiats com motí de guerra (Rodríguez, 2012; 10). Mares i avies es troben doncs en el mateix escenari. Són dos moviments diferents, que persegueixen el mateix objectiu i que les simbolitza el mateix espai: la Plaza de Mayo. Marcos (2008) defineix la seva identitat, explica la genealogia del moviment: “las Madres fueron «paridas» por sus hijos y precedidas por éstos en el ámbito político, y construyeron sus historias desde la pérdida y la búsqueda de justicia” (p. 93).

Amb el llarg del temps el moviment de las Madres y Abuelas de la Plaza de Mayo ha vetllat per suscitar una memòria oficial, erigida des de la institucionalitat, i que procura emplaçar-se com la veritat d’allò succeït. És a dir, com memòria que pretén ser història. Tal com diu Marcos (2008) “la memoria insurgente de las Madres implica la construcción de una memoria que transgrede e interpela la memoria e historia oficiales, y supone, la instauración de una memoria que se erige contra el olvido, la impunidad y la injusticia

social” (p. 95). L’espai, que no és menys important, s’ha consolidat com *espai de memòria*, que dista dels *llocs de memòria*, ja que en què el primer no ocorregué, in situ, l’opressió i subversió del règim. La diferenciació és petita, però s’ha de tenir molt present que és diferent l’una de l’altra per la càrrega simbòlica de l’espai físic. Amb tot, les Madres s’ubicaren allà i amb el temps han fet que la plaça sigui un lloc de culte on es fa memòria. De fet, tal com explica Rodríguez (2012), el Mundial de futbol de 1978 possibilità, paradoxalment, la presència d’estrangers a la plaça que havien vingut a veure l’esdeveniment esportiu. La producció d’aquest espai de resistència a la Plaza de Mayo va permetre que la imatge de les Madres, caminant al voltant de la piràmide de Mayo recorregués el món sencer, transcendint així les fronteres del país (p. 13). Però per què la plaça, quin valor afegit tenia aquest espai i no un altre, per exemple, l’obelisc? Hebe de Bonafini, líder del moviment de les Madres de la Plaza de Mayo, ho explica en una conferència el sis de juliol de 1988:

Nos creamos porque en los otros organismos no nos sentíamos bien cerca; había siempre un escritorio de por medio, había siempre una cosa más burocrática. Y en la plaza éramos todas iguales. Ese ¿Qué te pasó?, ¿Cómo fue? Éramos una igual a la otra; a todas nos habían llevado los hijos, a todas nos pasaba lo mismo, habíamos ido a los mismos lugares. (...) Por eso es que la plaza agrupó. Por eso es que la plaza consolidó (Bonafini, 1988).

A banda de la ubicació, hi ha un altre element que les caracteritza: el mocador blanc al cap. Marcos (2008) el descriu com un *lieux de mémoire* insurgent, un símbol vital i un instrument no violent per excel·lència, ja que impugna a l’autoritarisme i la injustícia en recordar als fills i filles (p. 96). En un primer moment cada mare inscrivía, brodat, el nom del seu fill desaparegut. Amb el temps, l’any 1984, se suprimí el nom del fill i totes les Madres bordaren en el blanc les paraules *Aparición con vida*. Això es justifica gràcies a la creixent consciència i solidaritat social que el moviment anà adquirint, es traduí en deixar de parlar de les seves tragèdies personals i individuals, i esdevenint a continuació, una lluita col·lectiva i política: “*Sí somos madres de 30 mil*” (Marcos, 2008; 96). Amb tot, i continuant citant a Marcos (2008) “las Madres rescatan el legado revolucionario de sus hijos a fin de transformarlo en una utopía que guíe la praxis de sus luchas” (p. 99).

En síntesi, las Madres y Abuelas de Mayo van innovar les formes tradicionals i clàssiques de fer memòria a Argentina, ja que no només interpel·laren la història oficial i

el seu relat hegemònic, sinó que, a més, van posar qüestionar a què i qui recordar i de quina manera (Marcos, 2008; 99).

L'art de fer memòria o la memòria feta art

Si una cosa he après amb el temps és que l'honestedat és l'únic camí a seguir si es volen fer les coses bé. Fins ara, el procés d'anàlisi i redacció del treball ha complert satisfactòriament les meves expectatives, però he arribat al punt que més em temia: el buit d'informació per abordar un tema. El fet és que no existeix una historiografia que se centri en la manifestació artística com a forma de reivindicació social i/o política; la tasca l'han liderats els historiadors de l'art i els antropòlegs. Amb els recursos necessaris he tractat d'abordar la crisi i atorgar a aquest treball un enfocament més interdisciplinari, o almenys, més plural. És per això que a continuació el mode de presentar les idees canvia substancialment, passant d'una relació bibliogràfica a una més expositiva, amb bibliografia especialitzada, d'un conjunt d'obres que poden emmarcar-se dins del que serien els moviments socials en protesta pels *desaparecidos* i la memòria. Nogensmenys, he de ser honest i resoldre l'entrebanc de la millor manera possible, sense que la redacció es vegi afectada i que la qualitat acadèmica presentada fins al moment no davalli.

Andrea Giunta (2014) destaca que l'art argentí contemporani està fortament marcat per un impuls memorialista. “La incesante producción de imágenes del arte y de iniciativas del Estado vinculadas a la memoria no están al margen de los síntomas de la contemporaneidad” (p. 1). L'art ha proporcionar un mitjà per expressar el patiment, la resistència i la cerca de justícia per part de les víctimes i les seves famílies. Pintures, escultures, fotografies i performance han capturat el dol i la desesperació d'aquells que van ser perseguits, detinguts i desapareguts. Les obres d'art no serveixen només com testimonis visuals, sinó que també desperten emocions i generen empatia a qui les contempla, connectant-los amb la realitat de la dictadura. De fet, la presència de la memòria en l'art assenyala el desenvolupament d'un repertori extens que cerca diferents maneres d'actualitzar els fets ocorreguts en el temps (Giunta, 2014; 1).

La quantitat de representacions artístiques relacionades amb la memòria és inabastable. Nogensmenys, hi ha un reguitzell d'obres de renom que l'acadèmia se centra més a destacar. És el cas, per exemple de *El Siluetazo* (1983), els rostres anònims de

Nunca Más a Facebook l'any 2010 o l'obra de Marcelo Brodsky titulada *La buena memoria*. Totes elles compleixen la mateixa funció: reivindicar i vetllar per la memòria.

Durant la tercera marxa de les Madres de la Plaza de Mayo, el 21 de setembre de 1983, es realitzà l'acció visual, política i participativa coneguda com *El Siluetazo*, dirigida pel grup d'artistes Rodolfo Aguerreberry, Julio Flores i Guillermo Kexel. Aquests buscaven donar una dimensió visual a la superfície que ocuparien 30.000 cossos –total de persones desaparegudes–, a la zona on feien la seva marxa les Madres. Es tractava d'articular amb ajuda pública i col·lectiva la silueta de persones, les quals representarien, anònimament, els desapareguts. A causa de que la performance es va fer a l'espai de memòria on cada dijous les Madres fan la seva marxa, elles van tenir certa incidència en la configuració visual, i final, de l'obra. Com indica Giunta (2014) “demandaron que las imágenes no se colocasen en el piso, sino en las paredes, buscando negar la relación de siluetas con la muerte, dan cuenta de la problematización de la representación” (p. 8). Els artistes asseguraven que les siluetes no eren les petjades, no es basava en una relació analògica amb el cos del desaparegut. El contorn correspon, doncs, a un cos viu, a un cos present que estava disposat a posar-se en el lloc de l'altre, absent (Giunta, 2014; 8). “Las siluetas no representaban al desaparecido como víctima ni como militante; representaban la ausencia desde los cuerpos vivos que se habían prestado para establecer su contorno” (p. 8).

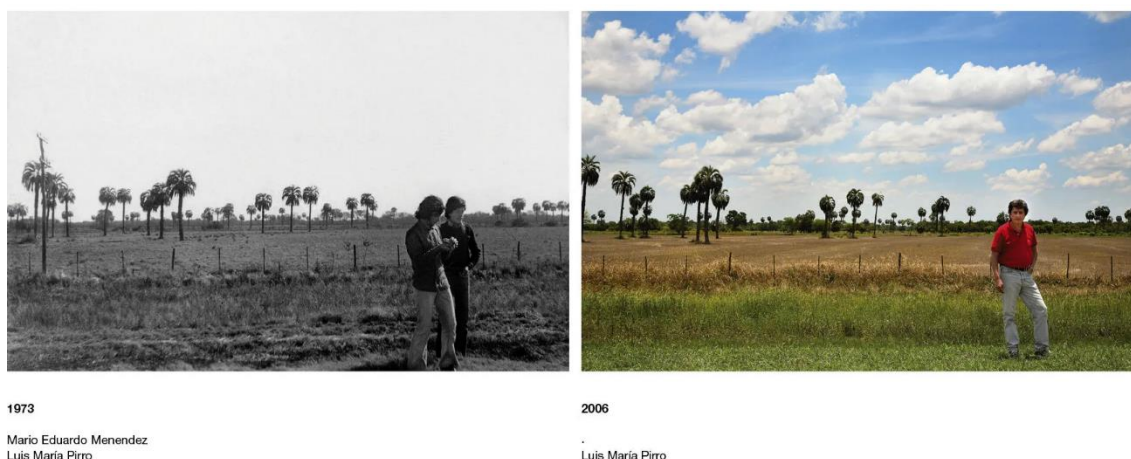

Figura 1. *El siluetazo*, 1983, de Rodolfo Aguerreberry, Julio Flores i Guillermo Kexel. MUAC. Museo Público y Universitario de Arte Contemporáneo.

Un exemple d'art, des de la besant fotogràfica, és la obra de Gustavo Germano (2007). L'artista va publicar un arxiu on es representava l'absència des del rampell del

temps viscut. Segons explica ell mateix al seu web, va fotografiar quinze vegades la performance de fotos d'àlbums de família realitzades trenta anys enrere. A les imatges es pot veure a familiars de les víctimes que posen davant la càmera, reivindicant l'espai que hauria de seguir ocupat. En el mateix lloc i en condicions similars, el buit representa als que ja no estan. Giunta (2014) descriu el procés de fer la fotografia nova com un “desnudamiento de la intimidad” (p. 11). L'eficàcia de les imatges radica en el fet que no requereixen text; es mostra un temps que es registra en les transformacions dels rostres i dels cossos. Amb tot, Gustavo Germano va introduir una altra dimensió de la desaparició, va representar la textura de les experiències, els contactes quotidians i la intimitat definitivament retreta (Giunta, 2014; 11). Tal com indica Albornoz (2011) “La fotografía se nos presenta aquí como vehículo para dar cuenta de la falta de la ausencia. La imagen como soporte de la memoria” (p. 5). Cito textualment de l'autor “Lo que hoy se retrata son presencias que conviven con ausencias eterna” (Germano, 2009; 32).

Figura 2. *Ausencias*, 2007, de Gustavo Germano. Casa de la Cultura. Museo de la Memoria de Rosario

L'any 2010 una campanya digital va acompanyar les tradicionals manifestacions als carrers en commemoració d'un nou aniversari del cop militar a Argentina. Centenars d'usuaris de la plataforma Facebook van esborrar les seves fotos de perfil, deixant l'espai buit en senyal de resistència en nom dels desapareguts (Sosa, 2017; 127). Una comunitat sense rostre va sostenir una silenciosa demanda de justícia a través de les xarxes socials. Sosa (2017) descriu la “performance”, si se li pot atorgar aquesta categoria, com una pàgina on “solo había transparencias, torsos andróginos e impersonales, apenas la huella sombría que funciona como imagen default para los no iniciados dentro de la red social con más usuarios en el mundo” (p. 130). L'autora no dubta en comparar aquesta

manifestació social, valgui la redundància, amb el *Siluetazo* de 1983, ja que aquest havia “logrado popularizar la imagen canónica de los desaparecidos” (p. 130). Ambdues intervencions compartien l’impuls d’ocupar el lloc de l’altre, el de *desaparecido*, i alhora, transformar-se en l’altre, posant en escena la insistent presència de l’absència (Sosa, 2017; 132).

Si las fotografías han sido tradicionalmente utilizadas por aquellos “directamente afectados” para individualizar y personalizar su pérdida, las siluetas funcionaron como forma de “transferencia” entre aquellos no vinculados de manera sanguínea a desapariciones individuales (Longuin; 2010; 6).

La cita de Longuin posa de manifest el que més tard reforçarà Sosa (2017): “Los retratos de los desaparecidos lograron formar parte de una ética colectiva desplegada más allá del estatuto familiar de las víctimas” (p. 139). Amb tot, la versió 2.0 del *Siluetazo*, permeti’m la llicència, contribuí a desglossar una definició de memòria que excedia els territoris individuals, delineava un dispositiu post memorial, per tal de ser adoptat per una nova generació d’activistes i d’usuaris de xarxes socials, independentment dels seus nivells diferencials de “pertinença” amb els absents (Sosa, 2017; 139). En síntesi, la campanya digital a Facebook aconseguí “revelar como y hasta qué punto, entre 2003 y 2015, el país asistió a una performance sanguínea que excedió largamente los vínculos familiares convencionales” (Sosa, 2017; 141).

En últim lloc, es destaca l’obra de Marcelo Brodsky. Artista argentí que s’exilià a Espanya durant la dictadura militar i tornà un cop acabada. Malauradament, no existeix una bibliografia que se centri a analitzar els seus treballs, i molt menys l’obra que a continuació em proposo presentar. De totes maneres, i amb el recurs de la vivència personal, tractaré de descriure l’obra i aportar una breu redacció objectiva del que representa i transmet. Abans de començar, m’agradaria deixar constància d’un fet: durant el procés de redacció del Treball de Final de Grau he tingut la sort de poder gaudir de l’obra en primera persona, ja que aquesta va exposar-se durant uns mesos a una galeria d’art de Barcelona.

La buena memoria és un treball de l’artista que es relaciona intrínsecament amb la feina de l’historiador. Les seves obres no comencen amb un tapís blanc, la imatge ja es troba inserida. A partir de la recerca en fonts d’arxiu, Brodsky selecciona les imatges que més l’inspiren i que li transmeten un missatge clar. Un cop copiades o duplicades, l’artista

insereix sobre el blanc i negre una gamma de colors vius, els quals atorguen veu a les imatges mudes. Sobre els pigments grisos es troba un missatge, bafarades, cercles, paraules...; el cromatisme de l'obra dibuixa el missatge que vol transmetre. La sèrie *Buena Memoria* comença amb la imatge d'una classe de primer curs de secundària, de l'any 1967, on l'autor és un dels protagonistes, acompanyat dels seus companys i companyes. A sobre dels rostres, Brodsky descriu que ha passat amb cadascuna de les vides que configuren la imatge, després de la repressió militar de la Junta. Cada persona té inserit un futur, menys tres, els quals un cercle amb una línia transversal els tapa els rostres: són mortes, la dictadura els va prendre la vida. El missatge és clar, la interpretació és personal, però la veritat, la memòria s'hi troben representades.

Figura 3. Buena memoria, 1994 de Marcelo Brodsky. CPM. Museo de Arte y Memoria

El reguitzell d'obres que he tractat de presentar a continuació, de forma sintètica, són un petit percentatge d'una totalitat immensa. Això no obstant, cadascuna d'elles persegueix la mateixa fita: fer memòria. Les representacions, amb rostre o sense, vetllen per recordar les víctimes dels fets; i no només és víctima el que és assassinat o desaparegut, també ho és el que queda en vida, però desamparat per l'absència de l'altre, per la memòria traumàtica d'unes vivències. Tots ells/se són víctimes de la dictadura, i

Memòria

l'art, la performance i els moviments socials són un dels molts mecanismes que s'han posat a favor dels afectats i han lluitat per no esborrar una memòria que ha de ser viva. Tal com diu Giunta (2014) "...han propuesto formas de rediseñar el presente a partir de una confrontación cotidiana con el futuro" (p. 23).

Conclusions

En una de les primeres reunions que vaig tenir amb la Núria Sala i Vila, tutora del meu treball de final de grau, recordo que em va dir – Fes-te teu el treball. Ara, que estic a poques línies de concloure'l, puc afirmar que el treball no és meu. El conjunt de pàgines que conformen aquest estat de la qüestió és propietat de la memòria. I jo només soc un mecanisme de difusió; la manifestació d'unes inquietuds que no volen aturar-se. Els drets d'autor que em corresponen són fruit d'haver narrat, a partir d'unes lectures, una història, uns fets, unes inquietuds nacionals. I per tal causa, assumeixo la responsabilitat d'haver escrit cadascuna de les més de tretze mil paraules que té el treball.

Capítol per capítol he tractat de vertebrar un esquelet; els músculs, òrgans i sistema nerviós es trobaven embalsamats en un laboratori bibliogràfic. Amb tot, la meua tasca ha estat la de científic d'humanitats, biòleg de les lletres i, fins i tot, químic de la memòria. Amb el mètode de prova i error he aconseguit extreure, satisfactòriament, la dosis perfecte d'història i memòria del tema que em proposava estudiar. Admeto, que no ha estat una feina fàcil. Com comentava al principi del treball, la limitació de la bibliografia ha estat present durant tot el procés de recerca i redacció. La manca d'accés a un contingut bibliogràfic analògic, com és el paper, ha fet que hagués de reconsiderar tractar uns temes i abordar uns altres des d'una altra perspectiva. La distància amb el país estudiat no m'ha permès poder anar a visitar-lo i perdre'm per les seves biblioteques. Nogensmenys, una de les coses que he après amb els anys és que internet és una font d'informació inabastable, i que amb paciència i estratègies múltiples és possible accedir a un contingut que semblava limitat. Així doncs, m'agradaria destacar que la cerca de fonts s'ha vist involucrada durant el transcurs de la redacció per transformacions, consideracions i altres fets que han modificat l'esquema inicial. A més, al tractar-se d'una història recent, m'he trobat que mentre redactava la tesi, nous articles i esdeveniments es feien ressò. Paral·lelament a aquest obstacle, m'he topat amb un altre: el tipus de bibliografia i la literatura d'aquesta. Durant quatre anys els alumnes d'història ens hem avesat a una bibliografia europea, on gairebé sempre la forma d'escriure i desenvolupar les idees és similar entre autors; les fronteres físiques sovint no afecten les fronteres acadèmiques. Però en el moment de fer un salt transoceànic, aquesta tècnica similar s'esvaeix; no parlo d'una lectura intel·ligible i al·lògena, sinó diferent en substància. El repte ha consistit,

doncs, a mimetitzar-me amb les tècniques acadèmiques estudiades i saber extrapolar-les al meu camp; el que he anomenat: fer una migració intel·lectual.

En un principi pensava que les conclusions s'orientarien a resumir les evidències trobades, així com desatacar els punts febles i forts de la construcció de la memòria. De fet, ho faré, seguiré aquest esquema, però també em permetré la llicència de posar en dubte una concepció, la qual vol servir de porta per una futura investigació.

En aquest treball he pogut conèixer quines són les aportacions dels autors al concepte de memòria, i la construcció d'aquesta a Argentina. La lectura transoceànica m'ha permès comparar com acadèmics de diferent procedència poden tenir una concepció similar, que no vol dir idèntica, de la memòria. Amb tot, he pogut concloure que aquest fet és possible, ja que l'experiència de la repressió argentina s'ha equiparat, no en nombre, però si en forma, a alguns governs de facto europeus i les seves polítiques opressives. La diferència substancial s'orienta a la perspectiva de qui la concep, esdevenint la història la seva imponent rival. Ja ho reivindica Schwarztein (2002) "Historia y memoria tienen lógicas distintas (...). La memoria es siempre sospechosa para la historia cuya misión verdadera es destruirla y rechazarla" (p. 475). És doncs aquest el punt feble de la construcció de la memòria, haver de fer front a la història, demostrant que una memòria col·lectiva té la suficient força per imperar en el relat i configurar-se com a part de la història nacional. Tal com diu Maurice Halbwachs (1995) "la historia sólo comienza en el punto en que se acaba la tradición, momento en que se apaga o se descompone la memoria social" (p. 212). Així doncs, el que m'ha permès entendre aquest treball, seguint la lògica de Halbwachs, és que en cap moment he estat tractant un tema d'història, sinó un tema de memòria. Les estructures són diferents, per tant, el que llegís i interpretés seguia una lògica distinta a la qual seguiria un historiador. La construcció de la memòria, doncs, no és un fet que es pugui estudiar amb dates i fets, sinó que s'ha d'observar i analitzar a partir dels seus models: moviments, polítiques i col·lectius. He pogut entendre que un organisme viu pot estudiar-se de diferents maneres, no és necessari fer un estudi progressiu dels fets, sinó que apropar-me a l'anàlisi regressiva també és una tècnica vàlida, tal com proposa Marc Bloch.

També voldria destacar que la recerca no s'ha presentat planera i amb consensos permanents. Tot i que no s'utilitza el recurs de la crítica o la contradicció, diversos autors proposen una concepció diferent per a la mateixa idea. L'exemple més clar i el que m'ha despertat un interès notable, és la conceptualització dels *llocs de memòria*. Mentre que el col·lectiu d'investigadors, en general, ha considerat els llocs de memòria com els espais

on van ocórrer els fets traumàtics, per exemple els CCD com l'ex ESMA o el Olímpo, un grup més reduït destaca la Plaza de Mayo com el principal lloc de memòria. Ambdues visions aporten els seus arguments per identificar el que és un lloc de memòria, i per tant quins espais han de pertànyer al grup i quins no. Amb tot, el treball ha seguit la línia del col·lectiu imperant, ja que el nombre de referències bibliogràfiques era molt més elevat. Ha estat, doncs, una qüestió més pràctica, puix que defensar una concepció diferent amb un sol llibre era una feina que s'escapava de les meves habilitats com historiador. Nogensmenys, considero que aquesta bifurcació en la línia d'investigació m'ha obert les portes a una possible recerca més exhaustiva, amb més temps i recursos, i que, per tant, haver-la detectat és quelcom positiu. Tot i que en el seu moment em va suposar un problema, ja que vaig tenir dubtes sobre quina lògica obeir.

El treball m'ha servit, també, per posar-me a prova a mi mateix i veure fins a quin punt soc capaç d'assumir riscos, en aquest cas acadèmics. Al Lautaro del passat l'espantaria saber que durant algun moment del treball m'he permès alguna llicència i m'he sortit una mica del que en un primer moment pensava fer. Agradeixo haver-ho fet i ho repetiria, ja que gràcies a haver-me saltat un punt he pogut configurar un apartat sencer d'un interès, a parer meu, destacable. Estic parlant de la breu anàlisi comparativa entre les polítiques de la memòria argentina i les polítiques de la memòria espanyoles. Tot va sorgir d'una reunió amb la tutora, que després es lligà perfectament amb la visita de l'exposició de Marcelo Brodsky. Reconec que és un tema on puc haver ensopegat, ja que la immensitat de lectures era aclaparadora. Amb tot, vaig tractar de resoldre i sintetitzar en quatre pàgines la comparació. El treball no és res més que un exercici de prova i error, i per tant és justificable que aquesta peça del trencaclosques no acabi de tenir les puntes arrodonides. Penso que la inexperiència és el que ens fa progressar, i que, per tant, l'error pot ser un mòbil per encetar un estudi actualitzat, millorat i des d'una altra perspectiva.

Argentina, 1985 m'ha ensenyat que una pel·lícula pot ser la porta a una dimensió desconeguda, que el coratge per endinsar-se rau en l'investigador. El judici a la Junta Militar i els testimonis de les víctimes em van empènyer a aquest món. Dençà que vaig entrar no he pogut sortir, cada dia he pensat en com resoldre'l, per on agafar-lo, i he après que tot té el seu moment i que per entendre-ho s'ha de ser pacient. La memòria és quelcom semblant, es crea i es transforma amb el temps. De fet, això és el que el treball ha tractat de justificar: Argentina té una memòria en construcció, encara no és història.

*Las Malvinas
son argentinas,
los desaparecidos
también*

Bibliografía

- BALÉ, C. (2020). La producción estatal de memoria en la Argentina reciente: un abordaje desde el proceso de señalización de ex Centros Clandestinos de Detención y lugares de reclusión ilegal del terrorismo de Estado (2003-2015). *CLEPSIDRA. Revista interdisciplinaria de estudios sobre memoria*, 7(13), 10–31.
- BOERO, S. (2022). Memorias sensibles y situadas: Experiencias en el museo de sitio del Archivo Provincial de la Memoria (Córdoba, Argentina). *Sillogés* 5(1), 206-228.
- BOURDIEU, M. (2014). *El relato de ficción y el respaldo normativo en Argentina en la transición de siglo*. Universidad Nacional de General Sarmiento.
- BURKE, P. (2011). Historias y Memorias: un enfoque comparativo. *Isegoría*, 45, 489-499.
- CARRERAS, S. (2009). Cultura (s) de la memoria en Argentina. Una perspectiva histórica. *Memorias urbanas en diálogo: Berlín y Buenos Aires*, 53-69.
- CRENZEL, E. (2008). *La historia política del Nunca Más: La memoria de las desapariciones en la Argentina*. Siglo XXI.
- CRENZEL, E. (2010). Políticas de la memoria: La historia del informe *nunca más*. *Papeles del CEIC*, 2(61), 2-31.
- CUETO, S. (2009). Hijos de víctimas del terrorismo de Estado. Justicia, identidad y memoria en el movimiento de derechos humanos en Argentina. *Historia Critica* (40). 122-145.
- DA SILVA, L. (2014). “Lo que merece ser recordado.”. Conflictos y tensiones en torno a los proyectos públicos sobre los usos del pasado en los sitios de memoria. *CLEPSIDRA. Revista interdisciplinaria de estudios sobre memoria*, 1(2), 28–47.
- DIGÓN, R. (2019). Les polítiques públiques de memòria en els debats del Parlament de Catalunya (1980-2015). *Activitat parlamentària*, (29), 89-114.
- DUSSEL, I., FINOCCHIO, S., i GOJMAN, S. (2006). *Haciendo memoria en el país de nunca más*. Eudeba
- FERRÁNDIZ, F. (2011). Lugares de memoria. Dins R. Escudero (Ed.), *Diccionario de memoria histórica: Conceptos contra el olvido* (p. 27-33). Libros de la Catarata.

- FRANCO, M. (2018). La última dictadura argentina en el centro de los debates y las tensiones historiográficas recientes. *Revista Tempo e Argumento*, 10(23), 138-166.
- GALANTE, D. (2019). El juicio a las juntas: Discursos entre lo político y lo jurídico en la transición argentina. Universidad Nacional de General Sarmiento.
- GIUNTA, A. (2014). Arte, memoria y derechos humanos en Argentina. *Artelogie. Recherche sur les arts, le patrimoine et la littérature de l'Amérique latine*, (6), 1-28.
- GROPPO, B. (2002). Las políticas de la memoria. *Sociohistórica*. 12, 187-198.
- GUGLIELMUCCI, A. (2011). La construcción social de los espacios para la memoria sobre el terrorismo de Estado en Argentina como lugares de memoria auténtica. *Sociedade e Cultura*, 14(2), 321-332.
- GUGLIELMUCCI, A. (2013). *La consagración de la memoria: Una etnografía acerca de la institucionalización del recuerdo sobre los crímenes del terrorismo de Estado en la Argentina*. Antropofagia.
- GUGLIELMUCCI, A i LÓPEZ, L. (2019). La experiencia de Chile y Argentina en la transformación de ex centros clandestinos de detención, tortura y exterminio en lugares de memoria. *Hispanic Issues On Line*, (22), 57-81.
- HALBWACHS, M., i LASÉN, D. (1995). Memoria colectiva y memoria histórica. *Reis*, (69), 209-219.
- JELIN, E. (2001). Los trabajos de la memoria. Siglo XXI.
- JELIN, E. (2002). *Los trabajos de la memoria*. Fondo de Cultura Económica Argentina.
- JELIN, E. (2019). *La lucha por el pasado: cómo construimos la memoria social*. Siglo XXI editores.
- LVOVICH, D. (2009). Sistema político y actitudes sociales en la legitimación de la dictadura militar argentina (1976-1983). *Ayer*, 75(3), 275-299.
- MARCOS, N. (2008). La memoria insurgente de las Madres de Plaza de Mayo en la lucha por los Derechos Humanos. *Anuario de acción humanitaria y derechos humanos*, 8(5), 87-100.
- MARIÑO, G. (2016). El derecho a la Verdad como proceso histórico: La experiencia argentina en la búsqueda de justicia y verdad. *Foro Jurídico*, (15), 341-354.

Bibliografía

- MESSINA, L. (2014). Lugares y políticas de la memoria: a propósito de las tensiones en la calificación de las víctimas. *CLEPSIDRA. Revista interdisciplinaria de estudios sobre memoria*, 1(2), 66–79.
- MOMBELLO, L. (2014). La memoria, una bisagra entre pasado y presente: Entrevista a Elizabeth Jelin. *CLEPSIDRA. Revista interdisciplinaria de memoria*, 1(2), 146-157.
- MONGIN, O. (1994). ¿Una memoria sin historia? Hacia una relación diferente con la historia. *Punto de vista*, (49), 24-29.
- MORENO, L. (2022). *Cuando el poder perdió el juicio: Argentina, 1985* (3a ed.). Capital intelectual.
- NOVARO, M., i PALERMO, V. (2003). *La dictadura militar (1976-1983): Del golpe de estado a la restauración de la democracia*. Paidós.
- NOVARO, M. (2014). Dictaduras y democracias. Dins P. Yankelevich. *Historia mínima de Argentina* (p. 303-352). Turner Publicaciones.
- PÉREZ, F. (2010). Emigración española a la Argentina en los albores del siglo XX: Memoria, fidelidad y simbología. *Emblematia*, (18), 455-470.
- PERSINO, M. (2008). Memoriales, museos, monumentos: la articulación de una memoria pública en la Argentina posdictatorial. *Revista iberoamericana*, 74(222), 53-69.
- POMIAN, K. (1999). *Sur l'histoire*. Gallimard.
- PORCAR, J. (2015). Políticas de memoria en España. *Revista Castellano-Manchega de Ciencias Sociales*, (20), 61-77.
- QUIROGA, H. (2004). *El tiempo del "proceso": Conflictos y coincidencias entre políticos y militares, 1976-1983*. Fundación Ross.
- REGUEIRO, S. (2014). De secuestros y localizaciones de niños y niñas "desaparecidos/as": los albores del activismo de Abuelas de Plaza de Mayo. *Revista del Centro de Estudios Interdisciplinarios sobre Mujeres* (23), 37-45.
- ROBIN, R. (2014). Sitios de memoria e intercambios de lugares. *CLEPSIDRA. Revista interdisciplinaria de estudios sobre memoria*, 1(2), 122–145.
- RODRÍGUEZ, V. (2012). Movimientos sociales, territorio e identidad: El movimiento de Madres y Abuelas de Plaza de Mayo. *Revista de Estudios Geográficos*, 8(8), 1-20.

- SÁBATO, E. (2003). *¡Nunca más!*. Eudeba
- SÁBATO, H. (1994). Historia reciente y memoria colectiva. *Punto de vista*, 49, 30-34.
- SÁNCHEZ-MORENO, M. (2018). Memorias y justicia a través del océano: Argentina y España frente a sus últimas dictaduras. *Memoria y Narración: Revista de estudios sobre el pasado conflictivo de sociedades y culturas contemporáneas* 1(3), 52-75.
- SARLO, B. (2009). Vocación de memoria: Ciudad y museo. Dins R. Vinyes. *El estado y la memoria: Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia* (p. 499-522). RBA Libros.
- SCHINDEL, E. (2009). Inscribir el pasado en el presente: memoria y espacio urbano. *Política y cultura*, (31), 65-87.
- SCHVARZER, J. (1986). *La política económica de Martínez de Hoz*. Hyspanamérica.
- SCHWARZSTEIN, D. (2002). Memoria e historia. *Desarrollo económico*, 42(167), 471-482.
- SONDERÉGUER, M. (2001). Los relatos sobre el pasado reciente en Argentina: una política de la memoria. *Iberoamericana (2001-)*, 1(1), 99-112.
- SOSA, C. (2018). Filiaciones virales: Facebook, efemérides y una poética queer de la memoria. Dins. J. Blejmar, S. Mandolessi i M. E. Pérez. *El pasado inasequible. Desaparecidos, hijos y combatientes en el arte y la literatura del nuevo milenio*. Buenos Aires: Eudeba, 127-148.
- STREJILEVICH, N. (2006). *Una sola muerte numerosa*. Alción Editora.
- TERRANOVA, D., i FARINA, E. (2022). El juicio a las Juntas Militares argentinas (1985): análisis de los argumentos y del Nunca Más como elemento probatorio. *Investigación, Ciencia y Universidad*, 6(7), 40-52.
- TRAVERSO, E. (2022). *Pasados singulares: El 'yo' en la escritura de la Historia*. Alianza Editorial.
- VÁZQUEZ, M. (2014). “Militar la gestión”: Una aproximación a las relaciones entre activismo y trabajo en el Estado en Argentina en las gestiones de gobierno de Cristina Fernández de Kirchner. *Revista de Ciencias Sociales* 3(74), 71-102.
- VERBITSKY, H. (1984). *Malvinas: La última batalla de la Tercera Guerra Mundial* (2a ed.). Editorial Sudamericana

Bibliografía

VEZZETI, H. (2001). *Historia y memorias del terrorismo de estado en la Argentina*. Latin American Studies Center. University of Maryland.

VINYES, R. (2014). “Hacer las paces”. Sobre símbolos y monumentos: la construcción del museo sincrético. *CLEPSIDRA. Revista interdisciplinaria de estudios sobre memoria*, 1(2), 12–27.

VINYES, R. (2018). *Diccionario de la memoria colectiva*. Editorial Gedisa

YERUSHALMI, Y. (1989). Reflexiones sobre el olvido. *Usos del olvido*, 13-26.